

40(045)

карзч. 2017

Б18.

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ АХМАТ, СЕМЕНЛАНЫ АЗРЕТ

**V—VIII КЛАССЛАДА
ДИКТАНТЛА
бла
ИЗЛОЖЕНИЕЛЕНИ
СБОРНИГИ**

(УСТАЗЛАГЪА)

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО

1964

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ АХМАТ, СЕМЕНЛАНЫ АЗРЕТ

V—VIII КЛАССЛАДА
ДИКТАНТЛА
бла
ИЗЛОЖЕНИЕЛЕНИ
СБОРНИГИ

(УСТАЗЛАГЪА)

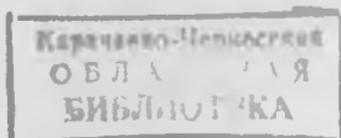
Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1964

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН ЭНЧИ АТЛА

- А. Х.*—Ашпаланы Хасан
Б. Х.—Байрамукъланы Халимат
Б. А.-К.—Батчаланы Абул-Керим
Ё. А.—Ёртенлени Азрет
КЪ. И.—Къаракётланы Исса
КЪ. Д.—Къобанланы Дахир
Л. С.—Лайпанланы Сейит
Л. Х.—Лайпанланы Хамит
М. КЪ.—Махтум Къули
Меч. К.—Мечиланы Кязим
О. М.—Орусланы Магомет
Х. М.—Хубийланы Магомет
Х. О.—Хубийланы Осман
С. В.—Сарыланы Владимир
Т. С.—Тёппеланы Сюлемен

К 2 Р 24. 2017

АЛ СЕЗ.

Диктантла бла изложениелени V — VIII класслагъа сборниги ана тилден окъутхан устазлагъа болушлукъгъа этилгенди. Диктантла къарачай тилден программагъа кёре джарашдырылгъандыла. Ол себебден ала класслагъа юлешиниб берилмегендиле: грамматикадан темасына кёре, кесине керекли текстни табыб хайырландырыргъа устазны къолундан келликди (хар диктантны башында темасы салыныбды).

Диктантлада башха-башха примерледен къуралгъанла эмда бир затны юсюнден хапарчыкъ берген байламлы текстледен къуралгъанла да бардыла. Примерледен къуралгъан текстлени юретиу эм контроль диктантланы халында берирге, байламлы текстлени уа къуру контроль диктант халда берирге боллукъду.

Диктантда сохдала алкъын окъумагъан джорукълагъа халатла этерге боллукъдула. Багъа салгъан заманда, бу тукъум, халатланы санамазгъа керекди. Сёз ючюн, айтымда джаякълагъан сансыз членлени тыйгъыч белгиле бла айырылыу джорукълары VIII-чи класслада окъуладыла; была уа V—VII класслагъа берилген диктантлада да тюберге боллукъдула, артыкъсыз да, этимсёзлеу айланчла. Диктантны этген заманда, окъулмагъан джорукълагъа тюбеген орфограммаланы устаз кеси айтыб джаздырыргъа боллукъду (халат джазарла деб къоркъуу болса).

Бек амалсыз кёзюуде текстде авторну сёзлерин тюрлендиргенибиз, къысхартханыбыз да барды: айтымда авторну сёзлери ычхыннъан джерге кёб точка салгъанбыз; скобкада берилген сёзле бизникиледиле. Ала кеслери да бек азыдыла.

Диктантда сёзлени саны мардагъа кёре берилгенди, алай болса да, заман джетишмеген кёзюу болса, аланы къысхартыргъа (артыкъсыз да, примерледен къуралгъан диктантланы) устаз кеси эркинди.

Ана тилден сагъатла аз болгъан себебден, бир темагъа талай диктант берилген эсе, аланы экисин-ючюсюн джыйышдырыб, бир

бютеу диктант бериб кьояргъа да боллукъду. Сѣз ючюн, биртукъум членледе джалгъаучу, айырыучу эмда кьаршчы байламлагъа юч диктант берилгенди. Заман джетмезча болса, устаз кеси аланы ючюсюнден юч кесек алыб, бир диктант этиб кьояргъа боллукъду.

* * *

Изложениелеге берилген текстлени сѣз санларын да мардагъа кѣре алгъанбыз. Алай болса да, ала да мардадан кем, артыкъ болургъа да боллукъдула, бу зат текст бла этиллик ишге кѣре хый сабланнъанды.

V—VI класслагъа берилген текстле уллула тюлдюле, сора аланы бир къаууму бла сохдала шагърейдиле, ол себебден, алагъа юлгю планла бермегенбиз. Бу класслада устаз кеси неда класс бла бирге, кеси ушатханча, план салыргъа боллукъду, анъа алай кѣб заман да керек тюлдю.

VII—VIII класслагъа берилген текстлеге юлгю планла бергенбиз (соруула, аталгъан айтымла эм хапарлаучу айтымла халда). Аны бла бирге не тукъум иш этерге боллукъун да кѣргюзгенбиз. Алай болса да, была да юлгю халда берилгендиле. Ол себебден устаз, ушатханыча, планни башха тюрлю этерге неда этиллик ишни тюрлендиррге боллукъду.

Изложениелени бардырыуну методикасындан устазгъа болушлукъгъа былайда бир кесек материал да беребиз. Бизни кѣлюбюзге келгеннѣ кѣре, устаз кесини ишинде анъ бла хайырланыргъа боллукъду.

Эндиге дери ана тилден быллай зат этилмеген себебден, бу китабны джетешмегеи, кьарыусуз джерлери болурла. Ол хыйсабдан устазла, ишлеринде сынаб, бу китабны юсюнден кѣллерине келген затны бизге билдирселе, бек разы боллукъбуз.

Авторла.

ИЗЛОЖЕНИЕЛЕНИ БАРДЫРЫУ ДЖОРУҚЪЛАРЫ

Былайда юретиу эмда сынау изложениелени юслеринден айтылады.

1. Юретиу изложениеле.

Устаз, юретиу изложениелени джаздырыр ючюн, окъулуб бошалган темагъа неда программагъа кере китабдан изложениени текстни белгилейди.

1. Устазны план салыргъа хазырланыу:

1). Керекли текстни сайлау.

2). Изложениени белгили муратын тохдашдырыу.

3). Изложениени къалай, не халда джазыллыгъын белгилеу:

а) къайсы бетде джазылыры (1-чи, 2-чи, 3-чю бет; бирлик эмда кёблук сан);

б) заманы (бусагъат, озган, боллукъ заманла);

в) айтымлары (бош, къош айтымла) д. а. к.

2. Аныслатыу:

1). Хапарны аты, автору, магъанасы, джазылган заманы.

2). Изложениени тексти улуу произведениеден алыннган эсе, кеси да сохталагъа анылашынмазча болса, изложениеге кереклиси чакълы бир произведение бла шагърей этиу.

3. Текстни окъуу:

а) текстни окъугъан заманда, устаз кесини ауазын окъулгъанны магъанасына кере этерге керекди. Сёз ючюн, суратлау, даулашуу, хапарлау, мыдахлыкъ, джарыкълыкъ, сейирсиниу д. а. к.;

б) устаз окъуб барган заманда, сохтала хапарны кесеклерин бир-бирлеринден айыра билерге эмда аны планын кёзлерине кёрдюрге керекдиле (устаз алай окъуй билерге керекди).

в) текстни устаз кеси эки кере окъуйду.

4. Словарь иш:

Анъылашынмагъан сѣзлени анъылатыргъа эмда доскагъа джазргъа.

5. Магъанасын тинти: устаз хазырлаб тургъан сорууларын соруб, алагъа тыйыншылы джууабла алады.

6. План салыу:

1). Планны соруучу, хапарлауучу айтымла бла неда хапар башла халда, таб хапарны кесинден алыннъан цитатала бла салыргъа да боллукъду. Аралаш айтымла бла салыннъан планны да табсызлыгъы джокъду.

2). Планла эки тюрю боладыла: а) бош план, б) къош план.

Бош план.

1. Хапарлауучу айтымла бла:

АГЪАЗ.

1). Мен суу сугъарама.

2). Агъазны кѣрдюм.

3). Джер тюбюнде джашагъаңла къургъакъгъа чыгъаргъа кюрешедиле.

4). Джыртыуучу къанатлыла аланы марайдыла.

5). Агъаз чычханны тутуб кетди.

6). Къуш агъазны алыб учуб кетди.

7). Къуш джерге тюшдю.

8). Агъаз къачды.

9). Къуш, богъурдагъы юзюлюб, ёлюб тура эди.

10). Агъаз джигит джаныуарчыкъды.

2. Соруучу айтымла бла:

1). Хасан суу сугъара тургъанлайына, нени кѣрдю?

2). Суу сугъаргъан заманда, джер тюбюнде джашагъан джаныуарчыкъла башына чыгъаргъа нек кюрешедиле?

3). Къуш алайда нек айлана эди?

4). Ол агъазны къалай тутду?

5). Къуш джерге нек тюшдю?

6). Агъаз къалтай джаныуарчыкъды?

3. Хапар башла халда:

1). Мени суу салгъаным.

2). Агъазны кѣргеним.

3). Джер тюбюнде джаныуарчыкъланы башына чыгъыулары

4). Къуш бла агъаз.

5). Агъазны джигитлиги эмда къушну ёлгени.

4. Цитатала бла:

1). «Бизни бир-бир тау джерлерибизде джерни сугъарыргъа керекди».

2). «Бир... агъазчыкъны эледим».

3). «Сабаннга суу джибергенден сора, джубуран, чычхан... къачыб чыкъмай амаллары джокъду».

4). «Мени башымда къушну учуб айланнганын кёрдюм».

5). «Агъазчыкъ ауузу бла чычханны къабыб баргъанын кёрдюм».

6). «Ол къуш... агъазчыкъны... кёлтюрюб, учуб кетди».

7). «Къуш..., мыллыкча, келиб тийди».

8). «Агъазчыкъны ызындан къараб турдум».

9 «Къушха къарасам, аны богъурдагъы юзюлюб тургъанын эледим».

10). «Агъазчыкъны аллай джигитлигин кёзюм бла кёргенме».

5. Айтымланы аралаш келиулерибла:

1). Суу сугъарыу.

2). Агъазчыкъ.

3). Джубуранла, чычханла къургъакъгъа нек чыгъадыла?

4). Къуш сабанны башында нек айлана эди?

5). Агъаз бла чычхан.

6). Къуш бла агъаз кёкде.

7). Къуш къалай ёлдю?

8). Агъаз къаллай джаныуарчыкъды?

Эсгертиу. Планны салыб бошагъандан сора дагъыда бир кере окъургъа, талай сохтагъа халарын айтдырыргъа, сохтали халарлагъан заманда ала айтымланы къалай кырагъанларына, тиллерини тазалыгъына, айтымланы магъаналарына къараргъа эм барыны да джазгъанлары бирча болмаз ючюн, халарны магъанасын талай тюрю джорукъ бла берирлерин излерге керекди.

Къош план.

къойчу.

1). Тимурну Дагъыстаннга келгени.

2). Аны аскерине суу керек болгъаны.

3). Тимур бла къойчу.

Планны бу баш кесеклерин мындан да кесгин ачыкълар ючюн, былай ууакъларгъа боллукъду:

1). Тимурну Дагъыстаннга келгени:

а) суусуз джерле бла джолоучулукъ;

б) Дагъыстанда тохтагъанлары.

2). Тимурну аскерине суу керек болгъаны:

а) тёрт джанына тую караванла недиле;

б) сууну табылмагъаны;

в). Тимур караван тамадаланы чакъырады;

г). Тимур бла Убайдулла.

3). Тимур бла кьойчу:

а). кьойчуну сыфаты;

б). Тимурну сорууу;

в). кьойчуну джууабы.

Къалай джазыллыгъын айыра джазыу.

Бу дерсни башлардан алгъа, сабийлени билимлерин аны джазыл-
лырча хазырларгъа керекди. Сёз ючюн:

1. Устаз классны дерсге хазырлайды.

2. Дерсни къалай барлыгъын (биринчи дерсде) анылатады.

3. Устаз айтымланы биремлеб окъуйду эмда ол белгилеген сох-
да аланы бу тѣбен айтылгъан джорукъ бла айтады.

ДОБАЙ.

Устаз: Добай джайлыкъда совхозну кысыр тууарларын кюте
эди.

Сохда: Добай (энчи ат); джайлыкъда (ачыкъ тауушдан со-
ра — й; да болуш ахырды); совхозну (сов-хоз-ну); кысыр (къ-дан
сора—ы); тууарларын (эки ачыкъны араларында—у); кюте эди (эди
башха, болушлукъчу этим).

Устаз: Аны сюрююнде акъкъаш, ёребаш, акъбыгъын, къарабо-
юн, сарыкзулакъ малла бар эдиле.

Сохда: Аны (ачыкъ эшитиледи) сюрююнде (сюр—тамыр, юу—
этимден ат къурагъан аффикс, юн иелик аффиксди, де—болуш
ахыр) акъкъаш (бирге, эки къ); ёребаш (бирге) акъбыгъын (бирге);
къарабоюн (бирге, ю); сарыкзулакъ (бирге, 2 а); малла (эки л);
бар эдиле (эдиле башха, болушлукъчу этим).

Устаз: Отлау, гелеу бла къарот эди.

Сохда: Отлау (у), гелеу (у), бла (байлам), къарот (бирге, бир а)
эди (башха).

Устаз: Бир-бир джерледе кюзукзулакъ, джылкыкзулакъ, марал-
чѣббашы да тюбей эдиле.

Сохда: Бир-бир (бир сёз эки кере къайытарылса, дефис салына-
ды); джерледе (ачыкъ эшитиледи); кюзукзулакъ (бирге); джыл-
кыкзулакъ (бирге); маралчѣббашы (бирге); да (байлам, басымны
кесине алмайды); тюбей эди (тюбей—й); эди (башха).

Устаз: Добай акътуякъ атха мине эди.

Сохда: Добай (й); акътуякъ (бирге); атха (ха); мине эди—эди
(башха).

Устаз: Ол малланы, арымай-талмай, чаба-джорта, кюте эди.

Сохда: Ол (ачыкъ эшитиледи); малланы (эки л); арымай-талмай (й-ле, магъаналары бир-бирине джууукъ эки сёзню аралары сызчыкъ бла айырылады); чаба-джорта (сызчыкъ); кюте эди (башха).

Устаз: Бёрю-мёрю чабмай эди.

Сохда: Бёрю-мёрю (сызчыкъ), чабмай эди (чаб—буйрукъчу этим; ма—огъайлаучу этим; й—этимчаны кьурагъан таууш; эди—башха).

Устаз: Къабыргъанъдан кюнню алтын таягъы тийсе, джанкылышча, джылтырарса, джашнарса.

Сохда: Къабыргъанъдан (-дан—болуш ахыр), кюнню (сёзню тамыры н-гъа бошалады, -ню билдириуочю болушну ахырыды); алтын (ачыкъ эшитиледи); таягъы (а-дан сора—я); тийсе (й); джанкылышча (эки ч бирге тюбеселе, биринчи—ч—ш тауушха айланады); джылтырарса (джыл-ты-рар-са) джашнарса (ачыкъ эшитиледи).

Устаз: Айшат сауут джууалады, юй сибиралады, гардош джоналады.

Сохда: Айшат (й—т); сауут (эки ачыкны араларында—у); джууалады (джуу—буйрукъчу этим, -ал—къарыулаучу этим, -а—этимчаны кьурайды; -ды—хапарчы аффикс); юй (й); сибиралады (си-би-ра-ла-ды); гардош (а, тилге эртде заманда кирген сёздю); джыялады (я).

Устаз: Чакъгъан садха боран джетди дейле.

Сохда: Чакъгъан (-гъан узайгъан заманны кьурагъан аффиксди); садха (бериуочю болуш-ха); боран (ачыкъ эшитиледи); джетди; (джет-ди); дейдиле (й).

ДИКТАНТЛА.

ФОНЕТИКА БЛА МОРФОЛОГИЯ.

Къайтарыу диктант.

Буз къаты джаўса, ат кѣзюн ачмай буз сюрген джанына кетиб барады. Алай барыб джылкъы къаядан къуюлюб кетерге да боллукъду. Буз джаўса, джылкъычы бек сакъ болады. (Л. С.)

Талай кюнню джанъур джаўуб суўукъ тубан басханлай турду. Кюн аманда эки къат тынчлыкъсыз болдула. (Х. М.)

Ол онбеш кюнден саў болуб юйюне кетди. Ишине джарашыб ишлеб башлады. (С. В.)

Къабан бери айланыб, Хасанны дагъыда бир сермерге мурат этгенлей, Хасан секириб аны юсюне минди. Хасан къабанны аркъасына алай минъенинде, ол балчыкъ суўну джырыб ёрге-энишге бара эди. Хасан къан джугъу къоллары бла аны джалкъасындан кючлю тутуб, ол къаллай бир джоргъаласа да, аны юсюнден тюшмеди. (Г. Дж.)

Уллу харифле.

1. Бал чибин хар секундда къанатларын экиджюз кере къагъады. 2. Кюн джерден ненча кере уллуду? 3. Ёхдем Кавказ, салам айтама санъа! (Къ. И.) 4. Владимир Ильич Ленин 1870 джыл туўгъанды. 5. Мухаммат-Амин Къыямтыны Аджирине миниб шыйых излерге атланды. (А. Х.) 6. Джанибек бла Шахарбий тауда туўарланы кютедиле. Бир кюн Джанибек акъджалгъа миниб, Къошбаны сюрюб, бизге келди. Бойнакъ анъа чабды. 7. Минъи-Таудан къарасанъ, Къара тенъиз кѣрюнеди. 8. Материкледе Азиядан уллу джокъду. 9. Сарытюз Къобанны онъ джагъасында орналгъанды. 10. Дунияда эм уллу ай-

рымканъа Гренландия, эм терен кѣлге Байкал, эм мийик таугъа Эверест, эм уллу къобанъа да Амазонка саналадыла.

1. Совет Союзу ара шахары Москвады. 2. Атлант-ик океан Испаниягъа джууукъду. 3. Учкулан бла Къарт-Джурт эски элледиле. 4. Мен Совет Союзу Тулпары Багъатырланы Харун бла Социалист Урунуу Тулпары Шидакъланы Патияны танийма. 5. Бородино уруш 1812 джыл болгъанды. 6. Уллу Октябрь социалист революция халкъланы эркинликге чыгъарды. 7. Тогъузунчу май хорламны кюнюдо. 8. „Къара кюбюрню“ баш герою къарачай халкъды. 9. „Сельмаш“ завод Ростовдады. 10. „Къызыл Таулу“ колхоз бизден узакъ тюдо. 11. Атамы къарнашы Ленин атлы колхозда ишлейди.

Ачыкъ тауушланы тюз джазыу.

АКГА.

Бу къама бизни къарт атабызныкъды. Бу сахтиян кесек аны къыныныкъды. Къарт атамы тонуну узун къалын тюркери энтда эсимдедиле. Ол бизни бригадабызгъа келиучен эди. Ишибизни заманында толтурмасакъ, отунубузну, суубузну хазырамасакъ, бизге уруша эди. Инъир болгъанлай, эшиклерибизни, терезелерибизни этдире эди. Кѣзюбюзню кѣргенлей, сѣзюбюзню эшитгенлей, бизге не керек болгъанын билиб къоюучан эди. Къазауатны кѣзююнде акга, джуртубузну джауладан къорур мураты бла, фронтха иериклерин тилеб военкоматха баргъан эди. Алай болса да, комиссар аны ариу айтыб ызына, юйюне, ашыргъан эди. Бир айдан акга ёлген эди. Ол ёлгенинде, бизни бушуубузну учу-къыйыры джокъ эди. Энди акгабызны тенълерин кѣрсек, аны орнуна аланы тансыкълайбыз.

СѢЗЛЮК ДИКТАНТ.

Аталарыбызны, эгечлерибизни, джуртубузну, ала-ныкъыланы, отунубузну, джурунубузну, терезелерибизни, тенъибизникиди, къолубузну, сѣзюбюзню, кѣпюрюбюзню, директорубузнукъуду, кѣмюрлерибизни, къошубуздандымы?

Къысыкъ тауушланы алышыныулары.

КЮЗ.

Кюз болду. Колхозчула сабанланы оруб бошадыла. Ала къышлыкъгъа тюшдюле. Колхозну чаллыгъы кѣб эди. Хар ким чалкъысын, сенегин джарашдырды. Мен чѣмюшчюк бла суу алыб, тѣшню джерге бегитиб, чалкъы табларгъа олтурдум. Сора бир талай къакъгъаным сайын чѣгюшчюкню чѣмюшчюкде суугъа тийире, чалкъымы таблаб бошадым. Мени орнума Къурман олтурду, нек десенъ, ол тѣшсюз, чѣгюшчюз эди. Аны чалкъысы джанты болгъаны себебли, ызсыз эди, алай болгъанлыкъгъа, ол бек ариу ыз тюшюрюб таблай эди. Биз къашыкъ, аякъ алыб, агъач челекден джау салыб, аны гырджын бла ашаб косилка кирелмезлик тик къабыргъаны чалыргъа кетдик.

СѢЗЛЮК ДИКТАНТ.

Къумашчыкъ, агъашчыкъ, эркешчик, къурмашчыкъ, чѣгюшчюк, ѣнъешчикле, къарылгъашчыкъла, къалашчы, ургъушчу, тутхушчукъ, чѣмюшчюк, эгешчикле, пуршчукъ, къурмашча.

Къош сѣзле.

ДОБАЙ.

Добай джайлыкъда совхозну къысыр тууарларын кюте эди. Аны сюрююнде акъкъаш, ѳребаш, акъджамыз, къарабоюн, сарыкъулакъ малла бар эдиле.

Бир-бир джерледе къозукъулакъ, джылкъыкъулакъ, маралчѣббашы, айрычѣббашы да тюбей эдиле. Добай акътуякъ атха мине эди. Ол малланы арымай-талмай, чаба-джорта, кюте эди. Малла сау-эсен эдиле. Бѳрюмѳрю чабмай эди. Чарпыгъан-марпыгъан болмай эди.

Бир джауум кюн жыгъар-жугъур деб къая оюлду. Хаб-хуб этиб итле чабдыла. Добай, арам-къарам этмей, малланы кѣнделен къууду. Ташла, тоб-туб эте, быягъында тууарла отлай тургъан къабыргъаны энишге тѣнъереди.

Ол джыл Добайны малларыны хар къайсысына саят сайын, орта хыйсаб бла, алтмыш юч грамм ауурлукъ къошула эди.

Атланы кёблук санлары.

1. Къара кюн туугъан аз маллары болгъанладыла. Джер несинден джазны бурну къарагъанлы болгъанларын бериб алгъан джерчиклери кюйюб барады. Ёлген кёб болгъанлы, моллала бла байла болмаса, тиши ышаргъан адам джокъду. Алагъа элгеджетген къыйылыкъ джетмейди. (А. Х.)

2. Мында бардыла джалда чалкы таблагъанла, джалларыны джартысын да табмагъанла... Джашасынла мени бар джерледен чыккыгъан келинлерим... Бу киргенли юйюрумде къаугъа, дауур... Элтин энди келгирген тыйын тонларын... Танъ атханлай арба бла алыб барыу, Сафиятны къайыныларына табдырыу. (Ё. А.)

Къысхартылгъан сёзле.

БАЛБУ.

Балбу завферма болуб ишлейди. Аны фермасында иш къалгъанладан алгъа баргъаны себебли, ферманы ишчилери зарплатаны аслам аладыла. Балбу алгын ВЛКСМ-да эди. Энди КПСС-ге член болуб райкомдан партбилет алгъанлы, джыл да болады. Кетген джыл аны фермасына райком бла райисполкомну кёчюучю къызыл байракълары да берилген эдиле.

Биз мындан алда детдомну пионеротрядын ол фермагъа экскурсиягъа элтген эдик. Сабийле ферманы джашауу бла шагъырей болгъан эдиле. Анда комсомолчула бизге кёб затланы кёргюзюб, аламат хапарла айтхан эдиле. Биз школгъа къайытханыкъда, экскурсиягъа баргъаныбызны юсюнден стенгазетагъа джазгъан эдик. Балбуну фермасы КЧАО-да эм алчы фермаланы бириди. Келир джылгъа ферманы коллективи уллу социалист борчла алгъанды.

Атланы болушлары.

Да, айтайым хапарымы мен санъа, ишлемейме къазауатха не къаннъа. Америка тенълик эталмаз манъа, мюлк тюлме мен андача бир инсаннъа. Атла, ёгюзле ишлеб болат темирден, азыкълары барысыны бензинден, халкыгъа ашны чыгъара джер тюбюнден, джюз—минъ адам файда алгъан биринден. (Б. А.-К.).

Бийнегер барды ана кърнашына ит тилей... Быллай кюн келсин мени суймеген кърнлыма, юч аякълы бир кийик чыкъды аллыма. Ол кийикни сюре-сюре тебретдим, уллу Басханны тауларына ёрледим. Ёрлеб чыкъдым кърыйын къраяны башына. Мыдахлыкъ келди Гюздох улуну джашына. Кърарачыгъыз, кърнашы Умарны тюшюне. Оналтынчы кюн табды, излей келиб юсюне... Джангыз кекели тюшдю къратыныны аллына. Кърбдысын алыб урду, джарлы къратын кърарнына.

(Бийнегерни джырындан.)

Бериучю болуш.

1. Джаумла джауалла тау джалпакълагъа, кёл-леге...

2. Ёте барыб ол кързгъун кибик кърчырды. Къркърылгъан кърыйгъа джыйын джанлы ычхынды.

3. Схауатны суун кързыл къранны алдырды.

4. Манс джетмейди Татаркъранны белине, бет табдырды Кърарачай деген элине. (Татаркърандан.)

5. Айдоболну кърсырчысына джау къронакъла келдиле.

6. Сараякъ итни юйге кърураб иерсе. Сют къруйсала да, ол къратына бармазча.

7. Къронакъланы тангъна дери тыарса.

8. Кърарт кърыйчу этни отха асхан эди.

(Сарыбий бла Кърарабий).

9. Сизни къргенлей, туу байтал джюгенгъе башын келтириб салыр.

10. Салыб барыб ол патчахха айтхан эди. (Чюердинден.)

11. Кърурманлыкъгъа кърарабаш ёгюзле соядыла. (Кърубадийден.)

12. Фраги биледи: бир ёлген кърыйтмайды артха. Минмейди чабхыч атха. Юйюне келиб джылынмайды отха. Ариу, эрши да ёлмезча амал табылмаз. (М. Кърули.)

БИЙЧЕСЫНДА.

Атам Бийчесында кърыйчу эди. Ол кърыйланы къраяла тюбю таба джая эди. Алларын тыя, артларын джыя, кърыйгърыб кюте эди. Алайдан узакъ болмай, мийик таула кърюне эдиле. Алада кийикле джашай эдиле. Илячинле юяла эте эдиле. Атам хар ыйыкъда дегенча кийик

ёлтюрюб келе эди. Биз чий этни бишире эдик, джау чайкбай эдик, айран уюта эдик.

Бир кече ашай турганлай, кьойлагъа джийын джанлы кьатышды. Болган хахай-тууай болду. Таяк джанур куйду. Шокла айланыб-айланыб атылдыла. Бойнундан окъ тийиб, бир бьрю сойланды. Танъ атханлай, аны сойдула. Ол кечеден сора стауатха бьрю иймей эдиле.

У бла Й.

ДЖУУУУУУ.

Сабийле кьпюрю тьбю кемеуолде ташайыб джуууна эдиле. Ол суу айланма болуб, кьазан кьайнаган кибик, кьайнай эди. Ала мийикден секириб, суу тьбюне тийиб, белгиге суу ташладан таш алыб чыгъа эдиле.

Акбай джюзе билмей эди. Ол кьоркьгьандан кьалтырай, ыйлыкьгьандан кьыйнала, талайны мычый туруб, кьаллайла эсе да этиб секирди.

Барисбий бла Маймулат хахайдан алдыла. Суу шууулдады. Акбай суугъа, темир таякча, ташайды. Сабийле бир секундха кьымсыз болдула. Сора Махарбий аны ызындан кемюлдю. Бир аздан ол аны аягьындан тутуб, кьчююню сайына чыгъарды.

Кьазий бла Ханафий джетиб, аны кьлтюрюб, джагъада кьырдышны юсюне бауурундан айландырыб, аны кьарнын Кьазийни тобугъуна салганлай, ол суу кьусуб, кьб турмай аязыды.

Атладан кьуралган атла.

1. Текечик, кьочхарчыкь, тапачыкь, шохайчыкьла болгандыла. (Таурухдан.)

2. Джылкьычы, кьойчу, эчкичи, ёгюзчю кече гьзет этгендиле да, кьндюз тынчаядыла.

3. Бизни областда кьарачайлыла, черкеслиле, орусла, абазалыла, ногъайлыла, тегейлиле дагъыда башхала кьарнаш шохлукьда джашайдыла.

4. Ётюрюкчю, хыйлачы, урлаучу, тьююшюучю бизни ортабызда орунсуз болургъа керекдиле.

5. Учкуланчы, тебердичи, марачы, ташкьпюрючю, Кьарачай шахарда тьбешдиле.

6. Мариям Харуннъа тонлукь, бьрклукь, кьлеклик эмда джамчылыкь хазырлады.

7. Малчылыкъ бла джерчилик бизни областда баш санагъатха тергеледиле.

8. Ишни махдаулу этер ючюн, таукеллик, джигерлик, чемерлик, чыдамлылыкъ, тэзюмлююк керек болгъан бла бирге, билим да керекди.

9. Адеблилик джашауда керекли затды.

Этимден къралгъан атла.

ХУСЕЙ.

Къойла эки бёлюм болуб, къарамдан ташайдыла. Хусей оюм этиб эки атлам атлагъанлай, аланы кёрдю. Сюрюу джайылыб чачуу-къучуу болгъан эди. Аланы санау табсыз эди. Санамай билиу андан да къыйын эди. Джокъламай туруу а бир да келишмей эди. Хусей къойланы джыйыб, тизиб санады. Ала тура эдиле. Ол аланы тыйгъычсыз къош таба ышыра тебреди. Бир чартлауукъ къой къаяла таба чартлады. Анъа чабама деб Хусей тайды, къаядан кетерге джетиб, тутаргъа тутхуч табмай, терек тамырдан къадалды. Сора кючден-бутдан къобуб барыб атын тутуб, къыргъыч бла къырыб, сюртгюч бла сюртдю. Юзюлген айылын джюлгюч бла джонуб, тикгич бла тикди. Хусей ол юркек атны джерлеб минди.

Сыфатланы тенъишдириу мардалары.

ХАСАН БЛА ХУСЕЙ.

Хасан бла Хусей джайлыкъда къойланы кютедиле. Хасан чёрчегирекди. Хусей хомухуракъды. Экиси джарашмайдыла. Бир кюн алагъа Къасым келди. Ол аладан тамадаракъды, сюеги да уллуракъды, кеси да эслирекди.

Къасым кёб сёлешди. Ол кюнден сора Хасан басымыракъ, Хусей да тирирек бола башладыла, Къойланы да игирек кюте тебредиле. Къасым алагъа теркирек-теркирек келе эди. Эртденбла эртдерек, инъирде кечирек келиб, газет, журнал келтириб, кёб затланы юретиб кете эди.

Бир кюн малчыланы джыйылыулары болду. Хасан бла Хусейни къалгъанладан да артыгъыракъ махдадыла. Къасым а, аланы пионер вожатыйлары кёре эдим.

Сыфатны айырма мардасы.

БИЧЕНЛИК.

Бизни къатыбызда биченлик барды. Ол кѣм-кѣк кѣ-гериб кѣзюнъю алдайды. Анда къыб-къызыл, саб-сары, чыммакъ дагъыда башха тюрлю гокга хансла ёседиле. Биз аланы эм уллуларын, чынъ игилерин, бек ариуларын алыб школгъа келтириб классыбызны джасайбыз.

Школда бизни класс чынъ тазагъа саналады.

Алай а, къарауул кѣрсе, биченликни тебленнѣенине къайгъырады. Ол затха уа биз да сакъбыз. Къарауулну бир къаб-къара аты барды. Ол бизни бригадада эм иги атды. Ол ат район чарсдан чынъ алгъа келиб эм баш ёчно да алгъан эди.

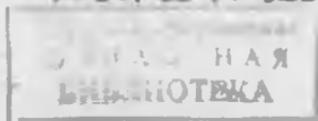
Сыфатны кемлик мардасы.

1. Уучу чегетде бир кѣксюдюм джаныуарны эсledi. 2. Сабанны бети саргъылдым болгъанды. 3. Мен кѣрген айю къонъурсыман эди. 4. Минъи-Тауну къызгъылдым булутла джабдыла. 5. Джукъаракъ къышлыкъ чалыргъа тынч болады. 6. Былайгъа кѣчгенли, малла семизирек болгъандыла. 7. Мен Мариямдан маджалыракъ окъуйма. 8. Умар аууруракъ адамды, теркирек бар да хайдала. 9. Балханийден Акътотай адеблирекди. 10. Минъи-Тау Казбекден мийигирекди. 11. Быйыл къыш эртдерек тюшерге болур. 12. Къобан кирирек болгъанды, Худес суу къобхан болур. 13. Махарны нарзаны алапат болгъанлыкъгъа, джолу къыйыныракъды. 14. Исса ауругъанындан игирек болгъанды.

Къош сыфатла.

АКЪСАКЪАЛ КЪАРТ.

Бир кюн фермагъа бир акъсакъал къарт бир акъджал атха да миниб, бир ёремюйюз ёгюзню да сюрюб келди. Акъ сакъаллы къартны, акъджаллы атха миниб, ёремюйюзлю ёгюзню сюрюб келгенин мен ол кюннѣ дер кѣрмеген эдим. Аны юсюнде джарыкъ кѣк къабдалы, къараууз-мор чебгени бар эди. Атыны терлиги сары эди. Анъа ёрекъулакъ итни чабханын эслеб, къошунбаш юден бир къаракѣз, къоштиш, уллубурун

джаш ашыгыб чыкды. Ол итни кьоруй, джууук-лашханында, мен бу кьара кёзлю, кьош тишли, уллу бурунлу джашны кьайда кёрген эдим деген сагыш кьартны эсине келди. Кьарт ёгюзню аджашхан джеринден табыб келген эди.

САНАУЛА.

1. Мурат бешинчи классда окъуйду. 2. Ол санчы санаулары тюз джазылулары иги билмегени себебли, онекини бирге, онсегизни башха джазгьанында, бир халат этген эди. 3. Тогъузджюзден экиджюзню алсанъ, джегиджюз кьалады. 4. Джаш джюрекден учунуб, талпыб миллион алгыш келтирдим сизге. 5. Миллиард миллиондан минъ кере кёбдю. 6. Бирем-бирем тизилиб беш-алты машина келди. 7. Ала ючюшер-тёртюшер тонна силослукъ нартюхню кьотарыб, ызларына кетдиле. 8. Халит кьойлары эки-эки санады. 9. Дырынчыла дюрюлеге экеу-экеу болуб джарашдыла. 10. Эки джыйында 10-шар адам барды. 11. 1-чи джыйын 2-чи джыйынны озду. 12. Тёртеулен бизни таба келедиле. 13. Экеу бир болса, тёрбедегин эндирир, алтау айры болса, арадагьын алдырыр.

АЛМАШЛА.

Сёзлюк диктант.
Бериучю болуш.

Меннъе, сеннъе, анъа, аллайгъа, неллейге, кимиме, киминъе быллайгъа, кьаллайгъа, бума, бунъа, быллайлагъа эсе да, аллайгъа эсе да.

ЭТИМЛЕ.

Огъайлаучу, кьарыулаучу этимле.

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ.

Джюуолдемейди, джыялмайды, люуолдеелмейди, окъуялмадыгьызмы, ишлеелмедими, тохдаялмагьан эдигиз эсе, инджиусюз эдиле эсе, кьымылдааллыкьмыды, кьарышалмаз, бошланалырма, кьуюлалмазча эсе.

БУИРУКЪЧУ ЭТИМЛЕ.

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ.

1. Мен джазайым. 2. Адейни джырлатайыкъчы. 3. Итни къозумачыгъыз. 4. Сабийни кийиндирмесинле. Къууурма бир аз къууурулсун. 6. Нартюхню къуугъыз. 7. Гебенни битдиригиз.

Этимлени узайгъан заманда тюз джазыу.

АЙЮ.

Мен айю уугъа баргъанма. Джаныуарланы ызлагъанма. Айюню ызын табханма. Узаймай кесин да кёргенме. Ышаннъа салыб атханма. Тюз манъылайындан ургъанма. Келтиргенме. Терисин сойгъанма. Складха бергенме.

Ол джаралы болгъанында, тюрленнъен эди. Меннъе чабаргъа башлагъанча кёрюннъен эди. Ташха миннъен эди. Тентиреб джардан салыннъан эди.

Алай болса да, айюню баш сюеги сыннъан эди. Кеси да алайда тыннъан эди.

Кёбден бери меннъе андан уллу айю тюбемегенди. Энди мен алакат шок алгъанма, патронла хазырлагъанма. Жанъыдан уугъа барыргъа кесими къурагъанма.

**УЗАКЪ ОЗГЪАН ЗАМАНДА ОГЪАЙЛАУЧУ,
СОРУУЧУ ЭТИМЛЕ.**

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ.

Бармагъанмыса? Джазмагъанмы эдиле? Къоругъанмыса? Келтирмегенми эди? Билгенми эди? Джыйылгъанмы эдигиз? Кёргюзгенмисе? Эшитдиргенмисе? Джоклагъанмыдыла? Кёрюннъенмидиле? Джуууннъанмысыз?

Керти ийилиуню заманлары.

САДЫБЫЗ.

Келген джылыбызда биз школну къатында терекчикле орнатхан эдик. Терекчиклени тегереклерине деменъили буруу этген эдик. Биз терекчиклеге иги къарагъанбыз, тюблерин акълагъанбыз, тегереклерин

бошатханбыз, суу салгъанбыз, тюрлю-тюрлю аурууладан сакълагъан дарманла къуйгъанбыз. Алай эте, терекчикле уллула болдула, кенълерине джайылыб ёсдюле. Алагъа иги къарагъаныбызны тохдатмадыкъ. Энди ол терекледе алаамат кёгетле битедиле. Биз терек салкъынлада солуйбуз. Кёгетле бишселе, биз аланы джыябыз, ашайбыз, къышха сакълайбыз. Алкъын сад джашды. Терекле андан да уллула боллукъдула. Кёгетле андан да иги битерикдиле. Башха школлада тенълерибиз бизден юлгю алырла. Ала да аллай терекле ёсдюрюб, аллай кёгетле битдирилле.

Творчество диктантла.

БИРИНЧИ СЕНТЯБРЬ.

Джай. Каникулла. Сабийле. Ала. Ашыгъыб. Хазырланыб. Школну арбазы. Устазла. Тенъле. Къонъурау. Таза классла. Башланды.

Бу сёзледен быллайыракъ хапарчыкъ къуараргъа боллукъду.

СЕНТЯБРНЫ БИРИ.

Сабийле джай иги солудула. Аланы кёбюсю эден тышында эди. Каникулла бошалгъанларында, аланы кими лагерден, кими ишден, кими башха джерледен юлерине келдиле. Ала школгъа сумкаларын, китабларын, кийимлерин хазырладыла. Сентябрьны бирине ашыгъыб джетдиле. Танъ атханлай, орунларындан туруб, къол-бет джуууб, кийиниб, ашаб, сумкаларын алыб, ойнай-кюле, къууана, школгъа бардыла.

Къайытарыу диктантла.

БИЗНИ БРИГАДА.

(1-чи кеесги.)

Бизни бригаданы контору Учкуланда, сабан ызы Таллыкъда, къышлыгъы Индиш-Башында, джайлыгъы да Покун-Сыртындады. Бригадир Къоркъмазланы Со-суранды.

Бизни бригада быйыл мюргеуюню кёблюгю бла, малларыны чарпыусузлугъу бла, мал орунларын заманында хазыр этиу бла да совхозну квалгъан бригадаларыны алларында барады.

Бизде тутхучсуз иш этилмейди.

Энди малла кышларгъа кышлыкъгъа келгендиле. Ала асыл тукъумлу малладыла. Мында ариу битген, мазаллы къарабоюн кёк бугъаланы, танала тенъли уллу тёртмююз къочхарланы, джугъутурлача, алаамат къошбаш текелени, джыланла кибик, кынъырбоюн аджирлени эмда, ууаныклача, деу къабанланы кёрюб сейирсинирге боллукъса.

Тюнене фермагъа КПСС-ни райкомуну секретары келиб кетди. Аны биргесине бугъалагъа къараучу Къайсын да бар эди. Секретарь малчыланы джашауларынын кёрдю. Ала бла сёлешди. Алагъа саугъала берди. Сора кече кюшда кылыб, малчыладан толу хапарлы болду, керекли затларын джазыб шахаргъа атланды.

БИЗНИ БРИГАДА.

(2-чи к е с е г и.)

Председатель машинасын кеси джюрте, къараб-къарагъынчы къарамдан ташайды. Эки сагъат арадан кетерге быягъы машина келиб малчыланы бек кюуандырды.

Бригаданы сабан ызларында иш былтырдан эсе игирек болгъанды. Зябны парны да теркирек сюргендиле. Урлукъну маджалырагъын себгендиле. Таллыкъда чынъ алаамат кюзлюкле бизникиледиле.

Бригаданы ючджюз га сабан ызы, экиджюз джыйырма беш га чалкы ызы, беш трактору, юч машинасы барды. Биз, ишчиле, уллу хайыр алгъанбыз. Келир джыл саулай областда биринчи орунну алыр ючюн бусагъатдан башлаб хазырланабыз.

Малчыла бла сабанчыла бир-бирлерине былтыр да болушхан эдиле, быйыл да болушадыла. Мындан ары уа андан да бек болушурукъдула.

Сылтаучу этимле.

1.

1. Къууанчны танъы кызырыб атды эсе, насыбны джазы кёгериб чакъды эсе, таулу тилеб кюсегенин табды эсе, Ленинни сыйлы орденин такъды эсе. (С. А.) 2. Насыб сени кереклисича суйсе, джанъыз тишинъ къая ташны ууатыр. (М. К.) 3. Темир къушла кёкге чыгыб бурулсала, индекледе пулеметла къурулсала, къурмач кибики, буз ургъанча, къуюлсала. 4. Къабыргъанъдан кюнню алтын таягъы тийсе, джанкъылышча, джылтырарса джашнарса. Тулпар иенъи деу къолу сени силкесе, алтын кюренли от тогъайла сызарса. (О. М.) 5. Оу, энди уа элтиб джардан атсала да, бойнун ариу онбеш джеринден тартсала да, барлыкъ тюлдо. 6. Сынаб бир кёрейим деб къатына барсанъ, ишин, халын билирге суйюб джукъ сорсанъ. (Е. А.)

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ

Джюрюй эсем, келе эсенъми, келлик тюл эсемми, джыйылгъан эдим эсем, джыйгъан эдик, билген эдиле эселе, билмедим эсемми, билмеди эсеми, сормасаммы, сормазлыкъ эсемми, айтмазлыкъ эсеми, джарамаз эдими, джарамазлыкъ эдими?

Къарыулаучу этимле.

АЙШАТ.

Айшат сауут джууалады, юй сибиреледи, кеси кийинеледи, гардош джыялады. Ол челекле бла суу келтирелмейди, гардош къазалмайды, гитче къарнашчыгъын кийиндиралмайды, китабны окъуялмайды. Айшат тюнене кеси баугъа баралгъанды, бузоугъа бичен салалгъанды, итге аш къуялгъанды, къозучукъгъа суу ичирелген эди.

Ол былтыр не сауут джууалмай эди, неда гардош джыялмай эди. Келир къачха Къобандан суу келтирелликли, гардош къазаллыкъды. Айшат школда ариу джазалыр, задачаланы иги этелир, айырмагъа окъуялыр.

Айшатны уллулары да окъууда бек махдалыучандыла. Алагъа аламати окъугъанлары ючюн, хар джыл сайын саугъала бериуцендиле. Келимат да Айшатдан юлгю алыб, аныча, иги кызычыкъ болаллыкъды.

Болушлукъчу этимле.

Шохларым, къуугъун джетди, бушуу бар, батыр бу дуниядан кетди дейдиле. Айны алтынын онъдурду ол хапар, кюнню кёзюн да мутхуз этди дейдиле. Чакъгъан садха боран джетди дейдиле. Бушуу халкъны тентиретди дейдиле. Къанатлы баласын тас этиб къалса, ол чыдаялырмы дейсиз джыламай. Атам бай джашау да излемеди, къалгъанлагъа бий болайым да демеди. Ол джашауу къыйынлыгъын биле эди, джутлагъа, къызгъанчлагъа кюле эди. (М. Къ.).

Уугъа тебресенъ, бек тойма, джорталмайын, намыс джойма... Къайсы кюн сени нюр джарыгъына, джылыууна къойду, унады дейсе? Тынъыла! Ол былай оноу эте эди. Къолгъа джарлы тюше, тоноу эте эди, онъсузгъа энчи темир ау еше эди, анъа уа халкъны джарлысы тюше эди.

Ол джюрегинден санъа ийнам берген эди, джумушчунъ болургъа джалгъа кирген эди. (Ё. А.) Чычханчы улуну арыгъандан кёзлери алас-булас кёре эдиле. Къаз да арыб онъсуз болуб, ауузун ачыб, къысха-къысха солуй эди. (Чехов.)

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ

Бара эдим. Баргъан эдинъ. Барыр эдиле. Барлыкъ эдик. Дей эдим. Деген эдинъ. Дерик эдик. Дерсиз. Дерикбиз. Десем. Деген эдим эсем. Дей эди эсе.

Этимлени къурау.

(Этимледен.)

1. Азамат, атлагъа суу ичир. 2. Хыйса, маллагъа аш салдыр. 3. Солтан, чегетден отун чыгъартдыр. 4. Чилле киргенли, Къобанны сууу бузлагъанды. 5. Минъ тогъузджюз къыркъ биринчи джыл фашист Германия бизни бла урушханды. 6. Германия къыркъ бешинчи джыл хорланнъанды. 7. Анъа къаршчы урушууда Америка бизни бла келишгенди. 8. Минъи-Тау акъ булутлагъа бёленнъенди. 9. Покун-Сырты гокга хансладан сыланады. Буруш-Сыртында бышлакъ завод салыннъанды. 10 Худесде багъыр ёзек табыл-

гъанды. 11. Къобан-Калаус канал къазылгъанды. 12. Алайда Къобан-Ёзенни иги кесеги суу ну тюбюне кёмюлгенди. 12. Каналны сууу бла кёб джер сугъарыллыкъды. 13. Ферманы терезелери боялгъандыла. арбазы кенътертилгенди. 14. Силос башняда быйыл кёб силос басдырылгъанды.

Этимлени къурау.

(Тилни башха кесеклеринден.)

1. Мал бир джерде кёб турса, алайгъа иги джерсинеди, бек юйорсюнеди. 2. Джаралы айю джюрексинсе, таб кеси-кесин да талайды. 3. Халит кесини юлюшюн ашсынмагъанча, нёгерин тенъсинмегенча кёрюндю. 4. Шамай атны джерлесин. 5. Шонай гебеннге ёрлесин. 6. Къозай таудан тигелесин. 7. Шапа бир мал къанатсын. 8. Сагъит этни санласын. 9. Аслан къошха атлансын. 10. Джыйын азыкъ ашасын. 11. Къазийни атасы къартайгъанды. 12. Совхозну маллары Къумушда къышлайдыла. 13. Къобан кирленнёнди. 14. От бир джилтинлейди, бир тютюнлейди. 15. Саууучула ферманы актлайдыла. 16. Къач болгъанында, чегет саргъалгъанды. 17. Адамны халисин билмей эсенъ, аманларгъа да, игилирге да керек болмайды. 18. Джауарыкъ болур, тау табадан бек къаралгъанды. 19. Быйыл джаз эртде келлик болур, джер кёгергенди. 20. Мен да бирлемей, экилемей кёзюнден айтдым. 21. Бизни элни уруннъанлары колхозгъа бирикгендиле.

Этимсыфат.

1. Иенгме деб хатер этмей урууучула, эркинме деб туююучюле, къысдаучула, джууаб этсек, бойнубузну буууучула, сындыла меджисуу джолну къуууучула... 2. Сёзде сегиз сагъатха джалгъа тутулгъан, иште уа, сегизге да сегиз къошулгъан, оналты сагъатлыкъ джалы джутулгъан, ачлыкъ ёлюмден тилеб, тырнаб къутулгъан ишчилени мен да бири эдим, дуниямдан безиб, сууб джюрюй эдим. (Е. А.) 3. Соняда бети ачыкъ боялгъан, чачы кендирден этилген бир уллу гинджи бар эди... 4. Маруся тешекге тюшген эди. 5. Ол алгъындан да аман болгъан эди...

Меннге алты джыл болгъанында, мени анам ёлген эди. Атам къуру кеси бушуууна болуб, мени унутхан

эди. Бир-бирде ол мени гитче эгешчигими, анама ушагъан халлары ючюн, эркелете эди. Тюзде ёсген терекчикча, мен кеси аллыма ёсе эдим. (Короленко.)

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ.

Джунчумаучу, дженъилмезлик, джыйыучу, окъут-дуруучу, ишлеелген, джашаяллыкъ, джыяллыкъ, зее-леялыр, суююннюк, ийиллик, ийилеллик, излеелмез-лик, джоюлдукъ, джыйылалмазлыкъ, тазалаялмазлыкъ, сюелмезлик, келишдирелмезлик.

Этим сёзлеуле.

Тикледе тая, суююуну джая, хырейт дей, ышыра, алларын тыя, артларын джыя, сызгъыра, кычыра, тау солумлада, курт орунлада къойланы кютеме.

Джюрегим ойнай, къууанчым къайнай, ишими этеме.

Джарый, силкине, айный, тин кире, суулана, кериле, чибин къабмайын, джаллы чабмайын джерсине, семире, тау джайлыкълада, гелеу сыртлада ёседиле малларым.

Къашын-башын хыны туююб, акъ джамчысын джай-ыб кийиб, акъ атына джайдакъ миниб, биреу келеди бизни таба.

Таудан таугъа атлаб аты, джел этиб джамчы къанаты, джели къарны элеб къаты джууукълашды, чаба-чаба.

Тылпыуундан тубан тууа, мыйыкъларын бурма бура, тёрт джанындан боран ура, келиб тюшдю акътон ата.

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ.

Сёзлеуле, байлаула, междометие.

Бютеуден, солгъа, онънъа, джаяулай, джетер-джет-мез, берлакътын, башха-башха, алгъынлада, не уа, эмда, алай а, не ючюн десенъ, неда, о хахай! Ох, ох, ох! Ой, ой, ой! Ура! Тоба-тоба!

Сёзлеуле.

Джыйын.

Тамада айтыр-айтмаз чалкъычыла хыршыгъа тизил-диле. Ол кеси алда барады. Аз-аз аязчыкъ къагъады. Акъсакъл эм артларындан киргенди. Быйыл бичен джыллада болуучусундан ёсе уллуду. Къышлыкъ бютеулей ишленсе, совхозну бичени озуб да боллукъду.

Бюгюн джыйын башха джыйын бла эришеди. Чалкычыла арымай-талмай, ары-бери булджумай, бош-накыгъа мурукгу этмей, кюнкыушлукыгъа дери чалдыла. Бир-бирде акъсакъл дюрюлеге къарай эди. Ол бир джанъы чалкычы джашны дюрюсюн джаратмай, бир кесек онъуна узалыб чалыргъа кереклисин айтды.

Бир заманда туурадан, джюгюн, кючден-бутдан келтирюб, биреу керюндю. Акъсакъл аны аллына барыб болушду. Ала ёрю сюрем азыкны келтирюб чыкъдыла. Келген шапа эди. Анъа джаяулай нек келгенин сорганларында, ол атны эртденбла эртде ары, таугъа, къачханын айтды. Кеси да джетер-джетмез ол джанъы чалкычыны дюрюсюн чыкъды. Бир аздан азыкыгъа тохдадыла. Ала чалкычы башына сёзсюз къыркышар сотыхны чалган эдиле.

Байлау „да“.

1. Мени ючюн сен къаядан да секирсе, отдан да артха турмазса, джаудан да къоркъмазса, таб аджалдан да джанламазса. 2. Махданмагъыз, бай да, бий да, бизнича инсанласыз сиз да, къалмазбыз биз, бирибиз да, неди байлыкъ, мюлк да, юй да? 2. Къарнаш эдиле бий да, бай да, алада эди джыр да, той да, аланыкъы эди тууар къой да. 4. Бюгюн а, той да, къууанч да, бюгюн а, кийим да, аш да, бюгюн а, джыр да, назму да, бизникидиле бары да. 5. Чыпчыкъчыкъ, иги тыгырыкъ да, аш да джокъмуду сенне дуняда? 6. Назмула джазама, темир тюеме, экиси да халкыгъа джарарла дейме. 7. Кеме бла тенгизден да ётдюм, Тюркню, Арабны халкларына да кердюм. Хар къайда да джарлы, джарлыча, джашайды. Къарыулу къарыусузуна этин ашайды. (М. Къ.)

Джалгъау „да“.

1. Солуусуз иш къолубузда, къойнубузда, бууб турган темир сынджыр бойнубузда... 2. Коллективни къолунда, класс кюреш джолунда, ишленеме юрениб, джанъы шартда, болумда... 3. Кызыл толуб Октябрь ай туугъанында, артыкълыкны бойнун буугъанында, залимлени кенне, кери къуугъанында, джашауну эски бояун джуугъанында, бизге эркинлик келди. (Ё. А.) 4. Джугьутурла тауларында, колхоз малла бауларында

да, тогъайбашла къауданында, тубан башлы малкъар таула. (С. Шахмурзаев.) 5. Кюзлюклени джашилджашынауларында, берекетлени джанъы шартларында, сабийлени къууанчлы джырларында, совет халкъны пелиуан атламында... келдинъ сен, Биринчи май. (К. Отаров.) 6. Класс кюрешде, класс къазауатда, къайнайдыла мени джылларым... 7. Къалкъыб къалыб танънъа дери бу халында, уянды ол мууал болуб танъ аллында... 8. Къалмагъанды джарлы халкъда чыдам-тёзюм... 9. Биз ёмюр ийгенбиз бир джуртда, бир элде... (Ё. А.)

„А“ бла „уа“.

АДЖАШЫУ.

Мен джайлыкъдан келе эдим. Джолну уа билмей эдим. Нёгерим а, ызымдан джетерге керек эди. Мен келе-келиб аджашдым. Ол а, джетмейди. Тынъылайма, таууш а чыкъмайды. Атым а тесукъа этеди. Кюн а, кеч болуб барады. Джанъур а, челекден къуйгъанча джауады. Джамчым а, джокъду. Кийимлерим а, суугъа сугъуб алгъанча болгъандыла. Ызыма къайтыргъа уа джолну билмейме. Кеч болду. Ай джарыгъ а, джокъду. Насыбха кёре, атым а ышаннъылы эди. Мен атха миндим, джюгенни уа бошладым. Ат а, мен мурат этгенден башха джанына тартды. Мен а, бармагъа къойдум. Бир кесек баргъандан сора, ит юрген тауушланы эшите, от джарыкъны да кёрдюм. Ол а, бизни стауат эди. Нёгерим а, мени джетеме де да бар, джетеме де да бар, юйге дери баргъан эди. Сора мени анда табмагъанында, бир палах болгъан болур деб къоркъуб, танъ аласына, атын да къара кёсеу этиб, къошха чыкъгъан эди. Андан бери уа мен да аджашмайма.

Междометие.

КЯМАЛ.

Тарх-тарх деб шкок атылгъан тауушла чыкъгъанлай, „О хахай, бери чабыгъыз!“—деб, ким эсе да къычырды. Биз: „Тоба-тоба!—бу не сейирболду“,—деб, чабышыб, чегетге чыкъсакъ, Кямал: „Ха-ха-а!“—деб кюле тура эди. Сапар анъа урушду. Сора Кямал бизни

арлакъ элтиб, джанъы ёлген айюню кёргюздю. Биз: „Хой-хой-хой!“—деб сейирсиндик. Ахмат айюню къатына барыб, табаны бла тюртгенлей, ол мурулдаб къымылдады. Ахмат: „Хай-хай-хай!“—деб ызына къачды. Кямал: „Чшш! Сабыр этигиз!“—деди. Биз Ахматха: „Ха-ха-ха!“—деб кюлдюк. Бираздан а, айюню мыллыгын баласха салыб, къош таба суйредик. Къошдагъыла: „Ой анасыны, къалай уллу эди!“—деб сейирсиндиле. Ол кезюуде эчкиле огъары джанында къаялагъа киргенлеринде, таш зат тёнъеретмесинле деб сюрюучю: „Хай-хай, хай дей, хырейт-чиби!“—деб таууш этди. Эчкиле: „Пырх-чырх“,—этиб, кёнделен къачдыла. Сора жыгъар-жугъур этдириб, чауулну ойдула.

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ.

1.

Танънъа, дженънъе, сеннъе, ауазынъ, кюйюзлери, Иссисуу, джанъы, татыусуз, тыяргъа, айырылыу, джийиргениу, эчки, ички, чунъур, кюеу, кесеуубюз, Къарачай сахар, Сарытюз, айю, тууарыу, къурау.

Учусунуб, зауаллы, тынъысызлыкъ, къарайыкъ, джегиуно, урунуугъа, биреуге, чыдаялмай, къауданнъа, джюуолдейдиле, халыуа, джаныу, сууукъса, кюусюнмейсе, къыйырына, гюрюлдеуок, буюгъадыла, элияча, келейик, кёгюрчюн.

Творчество диктанта.

1.

ШОХАЙЛА.

Тау суучукъ. Тирмен. Арбазда тагъылгъан ит. Иеси джашчыкъ. Булутла. Джанъур. Ит сууда. Джашчыкъ болушду. Ит къутулду. Джашчыкъ батады. Ит болушду. Къутулдула.

II.

СУУНУ АЙЛАНЫУУ.

Кюн къыздырады. Джерден сууладан да тылпыу кёлтюрюлюб булутла къураладыла. Булутла. Джауум джерге синъеди. Суулагъа къошулады. Джер-джерден суу чыгъады. Къобанла, тенъизле, океанла къураладыла. Дагъыда биягъы кюн биягъынлай къыздырыб, биягъы булутла кёкге кёлтюрюледиле.

Хапары быллайыракъ боллукъду.

СУУНУ АЙЛАНЫУ.

Кюн джерни юсюн къыздырады. Джерден суудан да тылпыу кёлтюрюлюб булутла къураладыла. Джылны чагъына эмда хауаны тюрленнъенине кёре, ол булутладан джанъур, къар, буз дегенча джауумла джауадыла. Джаугъанны сууу джерге синъеди, суулагъа къошуладыла. Сора джерге синънъен суула чыгъыб къобанланы къурайдыла. Дагъыда быягъы кюн быягъынлай къыздырыб, быягъы булутла кёкге кёлтюрюледиле.

Эсде кългъанны джазыу.

МЕТРО.

Уллу шахарланы орамларында адамлагъа джюрюрге тар болуб башлагъанында, метрола ишлеб тебрендиле. Алгъы бурун метроланы башлары бла кючлю темир багъаналаны юслери бла темир джол халда этиб тургъандыла. Алай болгъаны ючюн, ала алай таб болмагъандыла. Ол заманда джерни терен къазыб, темир джолну джерни тюбюнде ишлеб, башлагъандыла. Бу сагъатда джерни тюбю бла баргъан метрола дуняда кёб уллу шахарлада бардыла.

Алай болса да, бизни Москваны метросуча, аллай сейирлик метро бир джерде да джокъду.

Москваны метросун 1932-чи джыл ишлеб башлагъандыла. Метрону станциялары уллуладыла, ариуладыла, кирсизледиле.

Къайытарыу диктантла.

ЧЕГЕТДЕ.

Кече мен чегетде кългъан эдим. Бир заманда бир алаамат театры кёргюзюб башладыла. Кёзлерим кёргенден, къулакъларым эшитгенден тоймайдыла. Джюрегим а учунуб, талпыб, алай тынъылайма. Юяныб къарасам, танъ кенъ болуб, къланатлыла, тереклени джаз джанъы кийиндирген джашил бутакъларына кълонуб,

хар къайсысы кесини ана тилинде, атхан танъны къуу-анч джырын джырлай, тиерик кюнню ашыгъыш эмда талпыб сакълай эдиле. Мен сагъайгъандан сора да, бир джанындан аланы ишлерине заран болмаз ючюн, къымылдамай иги кесекни турдум. Санларым алагъа эришиб учарлай дженъил болдум, таза хауаны эркин солуй, иги сагъышларымы этиб башладым. Аны юсюне да мени кълюме: была къуру да былай эте болмазла, бу той, оюн, джыр, эжиу мени сыйыма къуралгъан болур деб келе эди. Ол себебден бюсюреуююю аланы барысына да айтыргъа сюе эдим.

Этимле, сёзлеуле, байламла.

Буйрукъ, огъай демезча, бек къаты эди. Анъа тынъыламазгъа болалмадым. Эркинлик алыргъа да къарыуумдан келмеди. Не боллугъун мен билмей эдим. Мен джашагъанлы мени киши урмагъан эди. Атам меннъе бармагъы бла тийген къой, мен андан бир къыйсыкъ сёз да эшитмеген эдим. Атам, анамы сура-тыны аллында, кесини табджанына олтуруб эди. Ол меннъе бурулуб къарамады.

Кюнден кюннъе, алдан алгъа барыгъыз деб, артха къалмай, окъуу-билим алыгъыз деб, тау хауалы, таза суулу, джер байлыкълы джуртугъузда джанъы джашау салыгъыз деб, партиябыз толу эркинлик берди эсе, уруннъан халкъ баш бошлукъну кёрдю эсе, бушуу батыб, къууанч къанат керди эсе, къуу кёгериб, суу орнуна келди эсе, ишибизни болджалындан алгъа этербиз, коммунизмге не къадар терк джетербиз!

СИНТАКСИС.

Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучу айтымла.

1. Джазыучуну джаугъа къалай къарагъаны, аны джазгъанларындан белгилиди. 2. Тутушханланы арасында, кёб адамны джыгъыб, бугъача, гюрюлдеб, тегерек айлана тургъан, уллу санлы, къызыл къанлы биреулен бар эди. Ол Сибилджи эди. Аны алай махданнъанын сан этмей тургъан биреу бар эди. Ол

Сосуркѡа эди. Сосуркѡа Сибилджини тутаргѡа нартладан эркинлик тиледи. Ала разы болдула. Экиси да беллерине чындыланы кѡысдыла. Тутуш башланды.

— Тутдунѡму?

— Тутдум!

— Болдунѡму?

— Болдум!

— Артда сылтау этмезча тутдунѡму?

— Этеринѡи аяма!

(Малкѡар тилни хрестоматиясы, 8—10 кл.)

3. Мен эгечими урлаб келейим! Аны ол тебсеуо! Аны ол джырлауу! Аны алтын бла накѡышла этгени! Аны ол ариулулгуу! Тюрк патчахны да болмагѡанды аллай кѡызы!

— Тай былайдан, тели сабийчик! Мени атымда джюрюрге сенне кѡайда? Юч атлагѡанлай, ол сени атар. Сора сен джелкенѡи ташха уруб чачарса. (*Лермонтов*).

— Минѡи-Тау Нальчикден асыры узакѡда орналгѡанды. Аны джууугѡуракѡ келтирирге керек эди.

— Бек ашхы, этербиз.

— Кѡалай бла?

— Бюгеу кѡарыуубузну салыб кюреширбиз. Кѡолубуздан келгенни бир да аямазбыз.

— Кѡолубуздан а келликмиди?

— Аны уа билмейме.

(К а ц и е в Х а б у.)

**Соруучу, кѡлтюртюучю, хапарлаучу,
разычы, буйрукѡчу айтымла.**

1. Айт, джолунѡ-ызынѡ кѡайдан, не излейсе, ашхы улан? 2. Узакѡ, узун джол джюрюб, мен келгенме Кѡазандан. (Кѡ. И.) 3. Акѡ булутчукѡ чапырылыб джатады. Шош агѡара, джайны танѡы атады. 4. Аман, хомух, киши эсенѡ, чыкѡ бери! 5. Сен черт кѡалам, кертини, хакѡны, хакѡ джолда биринчиликни ал! Талатма, байгѡа онѡсуз халкѡны, артыкѡлыкѡгѡа кѡаршычы бол, кѡадал! 6. Сыйлы партиям джашасын алгѡа—хорламгѡа бардыргѡан! Кенѡ туугѡан джуртум джашасын, кесинден юлгю алдыргѡан! 7. Туууб ѡсген джерлерим! Ёзенлерим, тюзлерим, шууулдаучу

ашамагъандыла, бир адамгъа уллу селешмегендиле. (X. O.) 9. Бир къабыргъада да лаўдан чебгенле, алтын тюйме кямар, окъа бла джасалгъан лаўдан къабдалла. (A. X.)

Джалгъаучу байламла

(бла, да, не, эмда, сора, дагъыда).

1. Москва бла Тблсини арасында электропоезде джюрюб башлагъандыла. 2. Москва бла Ленинград, Харьков бла Киев бизни къыралыбызны эм кёб адамлары болгъан шахарларыдыла. 3. Бизни совхозну къою да, туўары да джай таў джайлыкълада уллу семиргендиле. 4. Бизни элде орта школну устазлары сохдалары да дырын джыйыўда, гардош къазыўда колхозгъа уллу болушлукъ этдиле. 5. Капиталист къыраллада уруннъан халкъны юсюн къаранъылыкъ да, джалланъачлыкъ да басханлай турады. Капиталист къыраллада уруннъан халкъ къаранъылыкъда, джалланъачлыкъда джашайды. 6. Разият школчула салгъан концертде джырлады эмда тебседи. 7. Джел къаты ургъанында, терекле чайкъалдыла, силкиндиле эмда, ийилдиле. 8. Аўругъан сабийчик не ашамайды, не ичмейди, не джукъламайды. 9. Тубан басхандан не чегет, не таў кёрюнмейди. 10. Чалкъычы джыйын чалкъыызгъа чыкъды, сора чалкъы чалыб башлады. 11. Кёк джашынады, бир кесекден дагъыда джашынады.

Айырыучу байламла

(не, неда, бир-бирда, огъесе).

1. Шахаргъа тѣбентин келген машиналагъа къарасанъ, не джаралыланы, неда фронт джуўуукълашхан джерледен къачыб келген тиширыўланы, къартланы, сабийлени кѣресе. (X. O) 2. Бюгече не джанъур джауаргъа, не къар джауаргъа боллукъду. Бюгече джанъур джауаргъа не къар джауаргъа боллукъду. 3. Сабийлени тѣгерегине джыйыб, къарт Шогъай не хапар айтыр эди, не эски джырланы джырлар эди, неда сабийлени ойнагъанларына къарар эди. 4. Къалын тубан бир къая киришден къарай эди, бир ызына ташая эди. 5. Кёк

ашамагъандыла, бир адамгъа уллу сѣлешмегенди-
ле. (X. O.) 9. Бир къабыргъада да лаўдан чебгенле,
алтын туюме кямар, окъа бла джасалгъан лаўдан
къабдалла. (A. X.)

Джалгъаучу байламла

(бла, да, не, эмда, сора, дагъыда).

1. Москва бла Тблсини арасында электропоезде
джюрюб башлагъандыла. 2. Москва бла Ленинград,
Харьков бла Киев бизни къыралыбызны эм кѣб адам-
лары болгъан шахарларыдыла. 3. Бизни совхозну
къою да, тууары да джай тау джайлыкълада уллу
семиргендиле. 4. Бизни элде орта школну устазлары сох-
далары да дырын джыйыуда, гардош къазыуда колхоз-
гъа уллу болушлукъ этдиле. 5. Капиталист къырал-
лада уруннъан халкъны юсюн къаранъылыкъ да, джа-
ланнъачлыкъ да басханлай турады. Капиталист къы-
раллада уруннъан халкъ къаранъылыкъда, джалан-
нъачлыкъда джашайды. 6. Разият школчула салгъан
концертде джырлады эмда тебседи. 7. Джел къаты
ургъанында, терекле чайкъалдыла, силкиндиле эмда,
ийилдиле. 8. Аўругъан сабийчик не ашамайды, не ич-
мейди, не джукъламайды. 9. Тубан басхандан не чегет,
не тау кѣрюнмейди. 10. Чалкъычы джыйын чалкъы
ызгъа чыкъды, сора чалкъы чалыб башлады. 11. Кѣк
джашынады, бир кесекден дагъыда джашынады.

Айырыучу байламла

(не, неда, бир-бирда, огъесе).

1. Шахаргъа тѣбентин келген машиналагъа къара-
санъ, не джаралыланы, неда фронт джууукълашхан
джерледен къачыб келген тиширыуланы, къартланы, са-
бийлени кѣресе. (X. O) 2. Бюгече не джанъур джауар-
гъа, не къар джауаргъа боллукъду. Бюгече джанъур
джауаргъа не къар джауаргъа боллукъду. 3. Сабий-
лени тѣгерегине джыйыб, къарт Шогъай не хапар ай-
тыр эди, не эски джырланы джырлар эди, неда сабийлени
ойнагъанларына къарар эди. 4. Къалын тубан бир къая
киришден къарай эди, бир ызына ташая эди. 5. Кѣк

джашнагъан бир джылтырай эди, бир да къара булут-лагъа ташая эди. 6. Кече болгъанлай, чегет джанында ач бѣрюле бир улуйдула, бир къансыйдыла, бир шош боладыла. 7. Джанъур джаугъан заманда къушла джанъургъа бир сыртларын, бир кѣкюреклерин, бир къабыргъаларын тутадыла. 8. Сохдала дырын джыаргъа бююнмю барлыкъдыла, огъесе тамбланы барлыкъдыла? 9. Джырлагъан тауушла школданмы келедиле, огъесе клубданмы келедиле? (112)

Къаршчы байламла

(а, уа, алая, алай болгъаны ючюн, алай болгъанлыкъгъа, алай болса да).

1. Ол автомат ручканы перосуну къаблауучун алды, алая аны дагъыда джабыб, къагъытны да аллындан арлакъ гюртдю. (Б. Х.) 2. Юй тюбюнде бир-эки айланыб дагъыда ызына олтурду, бу джол а, къагъытны аллына таукел тартыб, джаза башлады. (Б. Х.) 3. СССР алгъы бурун Джерни тегерегине айлангъан юч спутник чыгъарды, аны ызындан а Кюнню тегерегине айлангъан планетаны джиберди. 4. Къышхы кюн джылтыраб тийгенди, алай болгъаны ючюн, джерни джылыталмайды. 5. Докладчик къысха селешди, алай болса да, муратны ачыкъ анылатды. 6. Сау кюнню джанъур себелеб турду, алай болса да, джерни терең джибиталмады. 7. Мараучу кюнню кюн узуну таулада айланды, алай болгъанлыкъгъа, атаргъа джукъ табмады. 8. Хасан иги кесек заманны чабышыугъа хазырлангъан эди, алай болгъанлыкъгъа, биринчи ёчноу алалмады. 9. Джанъур къатыш бир кесек буз да джауду, алая заран салмады. (109.)

Джыйышдырыучу сѣзле.

1. Къараб-къарагъанчы тегерек къаралды: тюзле, сыртла, чегетле. 2. Кертиси да, не зат джокъду анда: тюрлю ишлениб алтын къамала, от алтын салыннган кюмюш уллу бычакъла, алтын бла джасалгъан эски тау шкокла, от къуйгъан мюйюзле, бѣрю тонла, тыйын тонла. (А. Х.) 3. Тийиб келген джазгъы кюнню алтын таякълары хар нени джарытады: тауланы къар тѣпбелерин, къа-

ланы, сыртланы, ёзенлени. 4. Хар зат шош эди: терекле, сабанла, кырдыкла. 5. Бурун заманда къарангъы халкъ хар неге да ийнаннъанды: тюшлеге, шайтанлагъа, джинлеге, алмасдылагъа, обурлагъа... 6. Терекле, орамла, юле, суу джагъала—была барысы да къачхы джанъурладан сора мылы эдиле, къаралыб эдиле. 7. Европа, Азия, Африка, Австралия, Антарктида—была барысы да материкледиле. 8. Тюздеде, къулакълада, талалада, чегетледе—хар къайда рахатлыкъ уллу эди. 9. Мени тенъим да, мен да—биз экибиз да чабакъ тутаргъа бек суююучен эдик.

10. Хар неден: терекледен, кёкенледен, мийик бичен гебенледен—узун кёлекгеле созулгъан эдиле. 11. Хар къалайда: тюзде, суу ары джанында, джоллада къуу-шуу эди. (137)

БИЗНИ БАЙРАМЫБЫЗ.

(Сынау диктант.)

Биринчи май джууукълашыб келеди. Фабрикалада, заводлада, колхозлада—хар къайда байрамгъа хазырлануу къызыу барады. Ишчиле, эллиле иш планларын артыгъы бла толтурургъа кюрешедиле. Бизни шахарыбыз ариу джасалгъанды. Ма энди Биринчи май да болду. Джазгъы кюнню таякълары терезеден къарайдыла, орамгъа чакъыргъанча кёрюнедиле. Дженъил огъуна кийинеме, эшикге чыгъаргъа ашыгъама. Кёк булутсузду, кём-кёкдю. Джюрек джарыкъды. Табылгъан барысы демонстрациягъа барады: джаш да, къарт да, тиширью да.

Джер-джерде къууанч ауазла, джырла, кюкю чыгъадыла. Къызыл байракъла, плакатла, лозунгла джумушакъ хауада чайкъаладыла. Кёк, джашил, къызыл хауа шарла адамланы башларында джюзедиле.

ТЕНЪДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

Джалгъаучу байламла

(да, эм, эмда, сора, не-не).

1. Тёбентин дженъил аязчыкъ къагъа эди, шылпы джанъурчукъ да мыдах халда себелей эди. 2. Тёгерек шош эди, зауукъда чыпчыкъла кеслерини тиллеринде

кыуанч джырчыкыла джырлай эдиле. 3. Дженъил огъуна кыраны болду, орам да ууакъ-ууакъ кыуу-шуу болду. 4. Кыонъурау да кыагылды, сабийле да классарындан переменагы чыкдыла. 5. Джаз да болду, джер да джылынды, эчиле да сабанна чыгыб башладыла. 6. Джел кыакды, эм терек бутакыла шуулдадыла. 7. Кыара булут кесеклеге юзюлдо, эмда ала терт джанына чачылдыла. 8. Ачы сууукъ терек бутакыларыны мылыларыны чыгырды, эмда терекле кыалыны кырау бла джасандыла. 9. Бу джерледе не наныкъ бишмейди, не джилек болмайды, не гургум джокды. 10. Не ол кишиге джюрюмейди, не киши аны бармайды. 11. Не кюнню джарыгы менне кёрюнмейди, не мени тамырларыма бошлукъ берилмейди. 12. Алгы бурун кёкню кыара булутла басдыла, сора бир кесекден джанъур джаууб башлады. 13. Булут ууакъ кесеклеге юзюлдо, сора аны бусгаклары джел баргъан джанына сюзюлюб тебретиле.

АРА САНСЫЗ ЧЛЕНИ БОЛГЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

Джалгыаучу байламла

(да, эмда).

1. Бизни кыралыбызда мекам ишлеу мардасыз дженъил ёседи эмда урунган халкыны джашауу игиден игиге барады. 2. Ауругъанны санлары титиретиле, кёзлери да кыраны этдиле. 3. Ферманы кыатында элни кыыры тауусула эди эмда колхоз сабанла башлана эдиле. 4. Машинаны дженъил баргъанындан аяз уллу болган эди адамла да сууукъсураган эдиле. 5. Бусагыатдан кыаты джанъур джетерикди кёк да джашнаб башларыкды. 6. Орамны эки джанында фонарла джанадыла терезеледен да джарыкыла кёрунедиле. 7. Биз чабакъ тутаргы тебрегеникде, гугурукла кычыра эдиле тань да агырыб башлагъан эди. 8. Эртден бла кюнню таяклары тауну артындан кыарасала, тегерек джарыды эмда Кыобанны шоркыаларындан чачылган суу кесекле, джилтинлеча, джылтырайдыла. 9. Кюн тийсе да, не джылы болмады, не кыар эримеди. (98.)

Айырычу байламла

(не, неда, бир-бир, огъесе).

1. Тамбла биз алагъа барлыкъбыз, не ала бизге келликдиле. 2. Гюрбеджини къаты бла не ат арбала озадыла, неда бичен чалыучу машинала келиб тохдайдыла. 3. Не экзамен тутарса да, институтха алырла, неда къайтыб келирсе да эски орнунъа джарашырса. 4. Орам джанъыз да бош болмай эди: орамны не адам оза эди, не мал оза эди. 5. Бюгече клубда не кино кѣргюзюрюкдюле, неда сохдала концерт саллыкъдыла. 6. Бир кюн джылтырай эди, бир джауумсурай эди. 7. Бир шош болады, бир аяз джумушакъ джумушакъ къагъады, бир да къалын букъу кѣлтюрюледи. 8. Бир адам тауушла чыгъадыла, бир да шыкъртсыз болады. 9. Социалист эришиуде Айшатны звеносуму озду, огъесе Халиматны звеносуму озду? Сабийлеми джырласынла, тебсеумю болсун, огъесе пьесамы салынсын?

Къаршчы байламла.

(а, уа, алай а, алай болса да, алай болгъаны ючюн, алай болгъанлыкъгъа, ансы).

1. Туз-гырджын аша, алай а тюзлюк бла джаша. (Нарт сѣз). 2. Ётюрюкню аягъы джокъду, алай а къанатлыдан дженъилди. (Нарт сѣз.) 3. Мен китабны окъуб башладым, тенъим а мени окъугъаныма тынъылады. 4. Къалайда эсе да узакъда гугук къычыра эди, бачханы ичинде уа шорбат чыпчыкъла джюуолдей эдиле. 5. Партизанла чегетчикни къыйырында джашыныб, элде болумну сынай эдиле, алай болса да немецлени аладан хапарлары джокъ эди, ишек болургъа да билмей эдиле. 6. Пугачев атдан джыгъылды, алай болса да, кийимлерини ичинден кийген кюбеси аны джанын къутхарды. (Пушкин). 7. Биз салкъыннъа олтургъан эдик, алай болгъанлыкъгъа, алайда солуу алыргъа къыйын эди. 8. Шапа отну ышырыб кюреше эди, алай болгъаны ючюн, къош бир да джылынмай эди. 9. Мал ашны заманында болур кибик хазырларгъа керекди,

ансы этни, сютню планы толмай къалыргъа боллукъду. 10. Кюн бузулду ансы, нартюхлени бюгюн джыйыб бѳшаргъа боллукъ эди. 11. Туристле тау артына ауаргъа умут этген эдиле, аууш бегиб къалды ансы.

БОЙСУННЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

Джалгъаннъан башчы, толтуруучу эмда ачыкълаучу айтымла.

1. Ата джуртуна ким халал къуллукъ эте эсе, ол халкъны эсинден кетерик тюлдю, унутуллукъ тюлдю. 2. Ким айырма окъуса, махдау къагъыт анъа берилликди. 3. Тутушууда ким хорлар, ёчню ол алыр. 4. Бюгече былайдан, юлюшюн алмай, дертин къайтармай, ким кетер, ол эркиши тюлдю! (Х. О.) 5. Иш усдадан къоркъады деб, бошуна айтмайдыла. (Нарт сѳз.)

6. Сиз бу ишни баджарырсыз деб, биз бек ийнана-набыз. 7. Биринчи орунну алырбыз деб, джетинчи классны сохдалары школну сынау бачхасында къадалыб кюрешедиле. 8. 1959-чу джыл октябрны тѳртюнде СССР-ден джиберилген ракета Айны бизге кѳрюн-меген бетини суратын алгъанды деб, совет халкъ уллу къууанч болгъан эди. 9. Колхозгъа болушууда бизни школну сохдалары уллу иш этгендиле деб, газетде бир статья бар эди.

10. Тюнене аллай къаты джанъур джауду, аны хатасы бачхалагъа да джетди. 11. Мурат аллай адамды, аны къаллай болгъанын айырмакълыкъ къыйынды. 12. Советни председатели аллай доклад этди, анъа джыйылгъан халкъ бек разы болуб тынъылады. (128.)

Джалгъаннъан заманчы айтымла.

1. Кюн орта замангъа ала (Ислам бла Халит) элге тюшгенлеринде, колхозну конторуну аллында машинаны ичине тыкъ сыйыннъан адамла джашны кѳрдюле. (Б. Х.) 2. Тохдар кесерик терегини тюбюнден ёрге къарагъанында, къалгъан терекледен ёрге чыгъыб, тѳпбе булчукъларын сабыр джелчик къалтырата тургъанын кѳрдю. (Б. Х.) 3. Ол кѳзюн терекден алгъынчы, бир къанатлычыкъ тѳпбе булчугъуна къонуб джырлай башлады. (Б. Х.) 4. Джити балтаны ауузу

терекни этине киргенлей, джанъы джарадан къан тамгъанча, суу агъыб башлады. (Б. Х.) 5. Хусей бла Шамил бир агъачны машинагъа салгъанлай, тёнъереб, ол ызына тюшдю. (Б. Х.) 6. Тохдар чархны юсю бла минер-минмез, машина джолну букъу этдире, эки арт чархны ортасы сюремден джашил тютюнчук чыгъа, тас болду. (Б. Х.) 7. Бу сёзню эшитир-эшитмез, Гоша ачыуланды, кёк чартлагъанча, джанды. (Л. Х.) 8. Адамланы арты чыгъар-чыкъмаз, Тогъузакъ бети, тауукъ шорпача, джылтырай, къысыла келиб, Къырым-Герийни къулагъына шыбырдады... (А. Х.) 9. Уллу Октябрь социалист революция болгъанлы, бизни къыралыбызны экономикасы, наукасы, техникасы эмда культурасы мардасыз уллу ёсгенди. 10. Идрис Совет Армияда къуллукъ этгенли, эки джыл бла джарым болады. (132.)

Джалгъаннъан орунчу айтымла.

1. Бир къауум джаныуарла къайда кеч болса, анда къалыб кетедиле. 2. Къалайда джашай эсенъ, алайда кёлениб ишле. 3. Къайры тебресенъ да, хар ненъи заманында хазырлаб къоя тур. 4. Китабларынъы къалайгъа салгъан эсенъ, алайгъа къара. 5. Джел къайдан урса, джанъур андан келеди. 6. Таууш къалайдан чыкъса, алайгъа барлыкъсыз. 7. Къошха къалайтын къысха эсе, биз алайтын барлыкъбыз. 8. Четеге къалайтын баргъан эсегиз, ызыгъызгъа алайтын къайтыгъыз. 9. Къалайы ышыкъ болса, боран къарны алайгъа къуяды, 10. Къалайгъа къарасанъ да, хар джерде урунууну хорламлары кёрюнеди. (71.)

Джалгъаннъан шарт айтымла.

1. Мыртаз юй башындан джасакъ джыя келсе, тютюн чыкъгъанын кёрюб, Тауджанны юйюне кирирге да унутмайды. (А. Х.) Печ оюлгъандан бир бёлек кирпични къоратсакъ, бирибиз бирибизни кёлтюрюб, юйню башына чыгъаргъа боллукъду. (А. Х.) 3. Бюгюн муну этдик эсек (сют ферманы), тамбласында бизни башчыбыз партия не уллу затны айтса да, этерге хазырбыз! (Б. Х.) 4. Бусагъатда быланы фермагъа барсанъ, кёзюнь къыйыб ичинден чыгъарынъ келлик тюлду. (Б. Х.) 5. Ким биледи, сизге къошулама деген

болса (партизанлагъа), огъай демегиз. (X. O.) 6. Аякъ юсюнде айланьргъа къарыуу болгъан адамны джюреги бла иннети тюз эсе, бизнича эселе, алай адамладан къачаргъа керек тюлдю. (X. O.) 7. Бир ыйыкъны былайда къарасакъ, къарынларын табыб, юслерине джылы кийим кийиб тынчайсала, къарыусузлагъа Мариям да кёз-къулакъ бола. туруп, бизге адамла керекдиле. (X. O.) 8. Къарангъыда бир джарыкъчыкъ кёрсем эди, алайгъа бурулуб къаллыкъ эдим. 9. Мийгирекден къарасанъ, топуракъбаш юлени оджакълары, ауузлары кёкге ачылыб, джангъы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла. (A. X.)

Джалгъаннъан туракълаучу айтымла.

1. Балдыраджюзле чыкъсала да, сууукъ алкъын гахиникни чыгъаргъа къоймайды, къаралыб тургъан джалан тереклени чыпыракъландырмайды. (X. O.) 2. Москвагъа ненча кере чабдыла эсе да, немецле къанларына боялыб къайтхан болмаса, бир да баталмайддыла. (X. O.) 3. Аллында инджилдик эсе да, энди самолетларыбыз кече бла азыкъ, сауут келтириб атханларын кёресиз (партизанлагъа). (X. O.) 4. Капиталист къыраллада не кюрешселе да, мюлкню, илмуну, культураны, техниканы ёсдюрюуде бизни къыралыбызгъа джетеллик тюлдюле. 5. Къар джаугъанлыкъгъа, сууукъ джокъ эди. 6. Малчыла орус тилни къарыусуз билселе да, Алексейге джетген къыйынлыкъны толу ангылаб, аны сау къалгъанына къууаныб, къурманлыкъ этдиле. (X. M.) 7. Сиз самаркъау этгенликге уа, ала кеслерин самаркъау этдирирча кёрюнмейдиле. 8. Капиталист къыралла не бек кюрешселе да, колонияланы эркинлик ючюн кюрешиулерин тыялыкъ тюлдюле. 9. Чегибизге кирселе да къанлы джаула, биз ант этдик бой салмазгъа, ёлмей—саулай. (X. O.) 10. Мёлехан къолу бла кёзлерине не къадар кёлекге этиб къарады эсе да, Темуркъаны келиб кёрмедиле. (A. X.) 11. Къатыны ауузунда ит ёлген бир болса да, Асланны сабийлерине, кесине да Джандет аз къайгъы этмейди. (B. X.)

Джалгъаннъан сылтаучу эмда муратчы айтымла.

1. Быйыл джай Къобанны сууу таркъайыб эди, не ючюн десенъ, таулада къар аз эди. 2. Доклад этгеннге

киши джукъ сормады, не ючюн десенъ, аны айтханы алайсыз да ачыкъ эди. 3. Апрельде гахиник къарыу суз эди, не ючюн десенъ, быйыл джаз кеч келген эди. 4. Малланы семиртиуде Добай биринчи орунну алды, не ючюн десенъ, ол маллагъа усда къарай билген эди. 5. Университетге киргенме деб, Асият бек къууаныб эди. 6. Сынау диктантдан Мурат беш алды, не ючюн десенъ, аны диктантында чырт да халаты джокъ эди.

7. Социалист эришиуде бойнуна алгъан планын артыгъы бла толтурур ючюн, Умарны бригадасы къарыуун аямай кюрешеди, къб тюрлю мадарла этеди. 8. Устазла боллукъбуз деб, Разият бла Сапият пединститутха киргендиле. 9. Окъууда да алчыла болайыкъ деб, джетинчи классны сохдалары джигер кюрешедиле. 10. Этни, сютню аны киби башха продукталаны джан башына Америкадан эсе къб этерге деб бизни малчыларыбыз малгъа къарауларын игиден иги этиб кюрешедиле. (136.)

Джалгъаннъан халчы эмда такъмакъ айтымла.

1. Ол ишин алай ишлейди, аны этген затына адам бир сёз табмаз. 2. Сиз къалай айта эсегиз, биз алай этейик. 3. Устаз къалай кёрюзсе, сохтала алай этдиле. 4. Тёгерек алай шош эди, не кесек шыкъырт да ачыкъ эшитилине эди. 5. Джанъур алай къаты джауду, къараб-къарагъынчы къургъакъсыб тургъан джер суудан тойду. 6. Суу алай сууукъ эди, андан стаканны тышы терлеген эди.

7. Суу къобуб кёпюрню элтген эди, ол себебден почта кечигиб келген эди. 8. Мени муратым устаз болургъады, ол хыйсабдан орта школдан сора пединститутда окъургъа умут этеме. 9. Сохта бригада берилген участогуна айыбсыз, ажымсыз къарайды, ол хыйсабдан аны уллу битим алырына ишек джокъду. 10. Меннъе хапар билдирмеген эдиле, аны амалтын мен эл джыйылыуда болмагъан эдим. 11. Колхозну председателин конторда табмадыла, ол хыйсабдан бригадирле отчетларын бухгалтерге бердиле. 12. Тау джайлыкълада къач сууукъла дженъил келдиле, ол себебден малчыла малларын ёзен ышыкълагъа тюшюрдюле. (127.)

Джалгъаннъан тенълеш айтым эмда тенълеш айланч.

1. Ол ариу тюзню кетиб баргъанча, анъа алай кёрюне эди. 2. Биз былайда заманыбызны бош ашыргъанча, андагъыланы кёллерине алай келе болур. 3. Къартчыгъа джетиб джуджекни ургъанлай, бизни тулпарла тохдамагъан джауну алай урдула. 4. Эртденъи тубан ёзенни басханлай, Таусолтанны джюрегин керексиз сагъыш басханды. 5. Колхозну будай сабанлары, тенъиз чайкъалгъан кибики, алай чайкъаладыла. 6. Сиз джырлай билгенигиз кибики, тебсей да билирге керексиз. 7. Бизни Совет къыралда ёсген кибики, промышленность, эл мюлк, илму, техника, культура капиталист къыралланы биринде да ёсмейди. 8. Кечги джолоучуча, терезебизни инъирги джел къагъады. 9. Эри бир аман адамды дейдиле, гебенча, къарны салыныб энишге, нартюх гёнча, сау элни къанын ичген бирди дейдиле, джутуб къояр ол быланы, эменгеча. (Е. А.) 10. Къой энди, сёзню узакъгъа бурмайыкъ, нагъужурлача, анъылашмай турмайыкъ. (Е. А.) 11. Сапийат, джаным, мени сенден сюйген адамым хазна болмаз. Сен сёлешгенча, мен да кёлюме келгенни ачыкъ айтыргъа сюеме, аны ючюн джанынъа тиймесин, ауузумдан къаным келгенча, тартына-тартына, айтама. (Х. О.) (133.)

Талай джалгъаннъан айтымы болгъан къош айтымла.

1. Кюн ачылмаса да, заманында тракторлагъа ремонт этилсе, сабанчыла сабан сюрюрге чыгъарыкъдыла. 2. Кюн ачылса, машина да табылса, пионерле Нарсанагъа экскурсиягъа барлыкъдыла. 3. Къарачай шахаргъа баргъаныкъда, заманыбыз аз болса да, гидроэлектростанциягъа къараргъа бардыкъ. 4. Къанамат, бу машокда, сохда айлана барыб, афендиге джыйгъанымы сенъе алыб келгенме, керек болса, ичине къарарса... (А. Х.) 5. Не зат туурарыкъ эсенъ да, этни къой ийисин кетер деб, Дашагъа ненча кере айтханма, алай болгъанлыкъгъа, бир айтханынъы этерге унамайды. 6. Къатынла кёб къаргъасала да, Мыртазны къарны бекден бек ёсюб баргъан болмаса, бир да къатын къаргъышны къулагъына алмайды. (А. Х.)

7. Бюгюн муну этдик эсек (ферманы), тамбласында бизни башчыбыз партия не уллу затны айтса да, этерге хазырбыз! (Б. Х.) 8. Ол къалай айтхан эсе, мен былайда аны джазама, мен джетдирмей къоймасам, бир да ётюрюк сёз къошулгъанды деб акъылым джокъду. (А. Х.) 9. Афенди кири болгъан адамны джууса, ёлюк къабырлагъа джетер-джетмез, Мустафа джабыугъа чырмаб, аны джууумчусун алыб афендилеге тыгъылады. (А. Х.) (130).

БАЙЛАМСЫЗ КЪОШ АЙТЫМЛА.

Запятой, точка бла запятой.

1. Къач джууукълашханды, ханс дженъилде къатарыкъды. (Х. О.) 2. Бюгюн джерни машинала къазалла, къагъытны да машинала джазалла, кёкде, джерде орамланы машинала кюрейле. (Къ. Д.) ...Хар джаш адам джырлайды, кюледи, къыз джюрекеге къууанч келеди. (Къ. Д.) 3. Бу элде къанджалбаш, дыранбаш юйле кёбдюле, орамы-башы тюзелгенди, терекли-кёгетли элди. (Къ. Д.) 4. Мёлехен табханчыгъын Ибрахимге къабдырыб, кеси кёб кечени ач джатханды; джашчыгъы ач болуб кёзюне къараса, джюреги такъыр болуб, кёб заманны кёб кёз сууларын тёкгенди. (А. Х.) 5. Сууукъ декабрь ашхам чапракъсыз джалан чегетни къысыб чыкъырдатады; тобукъгъа джете терен къар, аякъ тюбюнде сылджыраб, къургъакъ къумча, тёгюле, джаяу джолну джабады. (Л. С.) 6. Кюндюз инъирге дери Окъуб бла Магомет кеслерин узакъ эмда къоркъуулу джолгъа хазырладыла; автоматла аурлукъ этерикдиле деб, аланы къойдула; герохларын сюртюб, тазалаб, патронларына, гранатларына къараб джарашдырдыла. (Л. С.) 7. Ленин ёлгенди, осияты къалгъанды, ленинизм ёллюк тюлдю, сауду; барын бизге саугъа этиб къойгъанды, партиясы джау чачмазча бир тауду. (Къ. И.) (132).

Байламсыз къош айтымда эки точка.

1. Арбазлада, орамлада къуу-шуу эди: табылгъан нартюх арытыргъа чыкъгъан эди. 2. Байны кёзюне джукъу кирмейди: ол урудан къоркъады (нарт сёз). 3. Санъырау джанъур эртденли къуяды: ишге чыгъаргъа мадар джокъду. 4. Тёгерек ариу бет алгъанды: терекле къурмашча чакъгъандыла, джазгъы кырдык

джашнайды, къол суучукъла шоркъулдайдыла. 5. Къачалмай къалгъан совет адамланы бизге болушханларын кёрсегиз: не азыкъ, не кийим керекли этмейдиле. (Х. О.) 6. Бу сёзлени (Гагаринни космосха учхан хапарын) эрлей башха джыйыб къоймакълыкъ къыйын эди: адам улу джаратылгъанлы бери космосха чыгыу болмазлыкъ затха, сандыракъгъа саналгъанды. (Б. Х.) 7. Энди сени ёлтюрюрге тебрегендиле, алай а джанынъы сау къалдырыргъа бир мадар барды: бизни ол сени бери ийген партизанлагъа элтиб бюгече немча офицерни къайры къоратханынъы айтсаъ... (Х. О.) 8. Бизден хариб ким болур, ишлейсе да, къыйыннъы табмайса, ишлемейсе да, ачдан ёлюб къаллыкъса... (А. Х.) 9. Байгъа ышангъан адамгъа налат болсун: сение дунияны хазнасын-ходжасын этербиз деб, былтырдан къалгъан джюнлерин ишлетиб, менне (Мёлехангъа) эки уууч тарылы туючук къуюб, эки тилкем кёгерген джыкыгыр бышлакъ бериб къойгъандыла. (А. Х.) (132)

Байламсыз къош айтымда тире.

1. Мараучу сампалны тартды—шчок чарлады. 2. Уяныб къарадым—кюнорта болуб тура эди. 3. Джай джыяды—къыш ашайды. 4. Къыйыннандан адам тояды—эринчеклик аны джояды. (Нарт сёз.) 5. Аякъла джюрютедиле—къолла асырайдыла. (Нарт сёз.) 6. Танъ атар—джолгъа чыгъарбыз. 7. Джырлагъан тохдады—къол къагъыула болдула. 8. Къонъурау къагъылды—сабийле переманагъа чыкъдыла. 9. Теньлик къыйынлыкъда сыналады—джигитлик къазауатда сыналады. (Нарт сёз.) 11. Къаранъыда джарыкъ керекди—къыйынлыкъда акъыл керекди. (Нарт сёз.) 12. Къачдан къоркъ--аны ызындан къыш келеди. (Нарт сёз.) 13. Джаз келир—тюзлеге тракторла тегююрле. 14. Уллу сёлеширсе—сокъуранырса. (90).

АЙТЫМНЫ ДЖАЯКЪЛАГЪАН САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ.

Къошакъ сёзлени джаякълаулары.

1. Сиз, комсомолчула, саулай джаш тёлуге юлгюсюз, ол себебден хар не ише да алгъа барыргъа керексиз. 2. Сизге, Азрет бла Ахматха, чабышыуда би-

ринчи ёч бериледи. 3. Биз, совет адамла, коммунизмни ишлейбиз. 4. Мен, Чомаланы Хасанны джашы, Ставропольда медицина институтда окъуйма. 5. Сен, къарт адам, арыгъан болурса, былай олтур да бир солу. 6. Усдалыгъы болгъан джаш, сен бу автомашинаны моторуна бир кёз джетдир. 7. Добай, колхозну тууарчысы, кютген малларына бек уста къарайды. 8. Багъыр улу Къасбот, Къарачайны халкъ джырчысы, кёб ариу джырла этгенди. 9. Л. Н. Толстой, дунягъа айтылгъан уллу орус писатель, „Война и мир“ деген сейирлик романны авторуду.

Заманны эмда орунну бolumларыны джаякълаулары.

1. Къыш, январда, тау элени биринде юйюме солургъа келдим. (Л. Х.) 2. Элни къыйырында, къазакъ юйню аллында, къатында адам болмай, эшикте бир сабий, къойнуна от тюшгенча, къычырыкъ этиб джылайды. (А. Х.) 3. Къачда, октябрда, бизни школну сохдалары нартюх сындырыуда джигер ишледиле. 4. Бизни юйдегибиз алгъын, Къарачай шахаргъа кёчгюнчю, Сарытюзде джашагъан эди. 5. Эки джыл мындан алда, джай, туристле бу мийик тауну башына чыкъгъан эдиле. 6. Кюз, чалкъыны заманында, чалкъычыла эртден азыкъгъа дери чалкъы табламайдыла. 7. Бир джолда, ыйых кюн, эртден бла эртде, тенъим бла мен чабакъ тутаргъа бардыкъ.

8. Хоншу элибизде, школну аллында, спортдан сохдаланы эришиулери болду. 9. Элни огъары джанында, къулакъ суучукъну бойнунда, колхоз тауукъ ферма ишлегенди. 10. Былайда, Бородино тюзюнде, орус армия кесине ёмюрледе унутулмазлыкъ сый алгъанды. 11. 1917 джыл, ноябрны алтысында, инъирде, Владимир Ильич Ленин Смольныйде экинчи этажда, залны джанында комнатагъа келди. 12. Теберди сууну сол джанында, башында нарат терекле битген мийик къаяны тюбюнде, юч этажлы бир джангъы санаторий ишленнъенди. 13. Совет Союзну джери алай уллуду: Ленинградда инъир болса, бизни джерибизни бирси къыйырында, Чукотканы джагъаларында, джангъы кюн тиеди. (152.)

Этимсѣзлеулени джаякълаулары.

1. Талай кюнню джауум джаууб, сууукъ тубан басханлай турду. (X. M.) 2. Тубан кѣлтюрюлмей, юсуне джанъур къар да къуя, бир джары да чыгъалмай, сау джети кюнню турдум. (X. M.) 3. Зыкгыл кѣнчекчиги энишге тюше да, аны тарта, бир къолу бла да бурунчугъун дженъине сюрте, Ибрахим дерсден юйуне джоргуб кирди. (A. X.) 4. Областда малчылыкъны мындан ары ѳсдюрюню юсунден докладха малчыла уллу эс бѣлюб тынъыладыла. (B. X.) 5. Джолну баш джанында мазаллы къая, дорданын тургъузуб, эзиб къояйым дегенча, джолоучулагъа алай къарайды. (B. X.) 6. Таулу къызчыкъ, эки кѣзюн тыбыр ташха чыракъ ийиб, кѣбюб олтурду. (Л. X.) Нарат отунла, ийис этиб, гюрюлдеб, чартлаб-чартлаб джанадыла. Сындыр агъачдан салыныб, ууакъ-ууакъ агъа, къурум чоюнну башында акъ табакъны къара этеди. (Л. X.) 8. Къызы да болушуб, Гоша джау хычынла биширди. Умар къойну къакъ этинден, чырылматыб, тишлик этди. Тебси хычындан этден да толду. Гоша, къатыма чѣгелеб, ауур билегин тобугъума салды. Уллу догъура кѣзлерин менъе джандырыб, омакъ, кука сѣлешиб башлады... (Л. X.) (132.)

Ачыкълаучуланы джаякълаулары.

1. Орта бойлу, кенъ джауорунлу, ол тутушууда барысын джыкъды. 2. Хар не ишде толулугъу болгъан, аны РСФСР-ни Баш Советине депутатха айырдыла. 3. Татлы тилли, таб сѣлешген, аны айтхан сѣзюне хар барысы суйюб тынъылай эдиле. 4. Бизни, ишден арыгъанланы, юйге машина бла келтирдиле. 5. Къутас чачлы, къара кѣзлю, керме къашлы, ол тенълерини арасында айырылыб чырайлы эди. Къозгъалгъан эм сесгекленнѣн, кийиклени къатларына джууукъ бармакъ бек къыйын эди. 7. Сизге, айырма окъугъанлагъа, махтау къагъытла берилликди. 8. Джарыкъ кѣллю, джумушакъ сѣзлю, Хасан адамны джюрегине джарагъан сѣз айтмай къоймаз. 9. Субай битген, узун бойлу, бурма чачлы Мурадинни кенъден да эслемей къоймайса. (90.)

Айлануу.

1. Джолдашла, бизге ышанган тамадаларыбызны бетлерин бир джерде да, бир заманда да энишге тутурмазбыз. (Б. Х.) 2. Добай, джанчыгъым, мени бюгече былайда кьоймагъыз, Умар мени соярыкъды. (Л. Х.) 3. Шкогум болса, мен сизге этерни билир эдим, къан ичген гыбыла, деб, ачыудан тишлерин къысыб, къаяны къучакълады (Къанамат.) (А. Х.) 4. Хар муратыбызны тола баргъанын кёресиз. Ол онъну берген Коммунист партияды, джолдашла. (Б. Х.) 5. Къартла, джашла, джамагъат! Биз, совет аскерчиле, таза джюрекден сизге салам небиз. 6. Ёсюб келген джаш тёлю! Окъууугъузну, билимигизни культурагъызны ёсдюрюгюз! Бизни Ата джуртубузну кючлю этерге къарыуугъузну аямагъыз! 7. Эй, аман джашла, хоншулагъа кесигизни оздурмагъыз! 8. О Халит! Былай бир джет. 9. А джаш, былай бурул да бу томураучукъну бир джара бар. 10. Ёхдем Кавказ! Салам айтама санъа, тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа... (Къ. И.) 11. Ана джуртум, хайда джашна, хайда кьозгъал, чапырыл...(Къ. И.) 12. Ариу суула! не джерледен чыгъасыз? Гузаба этиб, къалайлагъа барасыз? (Къ. И.) (134.)

Кириш сёзле бла кириш айтымла.

1. Огъартын сууда бир къаралган келеди, энди ол ара бедженде тохдай эсе, бир ишексиз, кёпюр кетерикди. (А. Х.) 2. Мени сарытын, кирген кюнюнде огъуна къайын атасыны, къайын анасыны къачын этмей, бетчигин тургъузуб, сёлешиб тебреген келинни ушатырыкъ тюлме. (Сапият.) (О. Х.) 3. Суюген устазыбыз Федор Федорович бир-эки сёз айтса, мени акъылым бла, барыбыз да разы боллукъ эдик. (Б. Х.) 4. Уучуланы айтханларына кёре, турна кючлю къанатлыды. 5. Мени насыбыма, излеген китабларымы табханма. 6. Насыбыма сени сукъланыр джеринъ джокъду. 7. Къысхасы, ишни тындырыгъа керекди. 8. Ишни къысхасы керекди. 9. Мени акъылым бла, бюгюн джанъур джауаргъа керекди. 10. Бу иште мени акъылым бла сени акъылынъ келишмейдиле.

11. Чегетни ичин кетиб баргъанлайыбызгъа, бир да унутмайма, аллыбыздан бир айю чыкъган эди. 12. Айю

аллыбызгъа чыкыгъанында, кертисин айтсам, бутлары-быз кыйылыр оноу этген эдиле. 13. Мазан кибик адам, тюзюн айтыргъа керекди, не барды, не джокъду. 14. Малчыларыбыз, мени ишегим джокъду, социалист эришиуде боюнларына алгъан борчларын толтурурла. 15. Хоншубузну тёрт сабийи да—аланы эм тамадаларына къуб-къуру онюч джыл болгъанды—школгъа джурюйдюле, кеслери да пионерледиле. 16. Эртден бла эртде тереземи тюрбюнде (мен алкъын къобмагъан эдим) бир аякъ тауушла чыкъдыла. (157.)

Хо, огъай сёз айтымла.

1. Сен джетинчи классхамы джурюйсе?—Огъай, мен сегизинчи классха джурюйме. 2. Сен пионермисе?—Хо, мен пионерме. 3. Бююн экскурсиягъа барлыкъмысыз?—Огъай. 4. Дерсинъи хазырлагъанмыса?—Хо. 5. Огъай, бююн кино боллукъ тюлдю. 6. Хо. пьесаны школда саллыкъбыз. 7. Хо, хо! Къоркъмагъыз, кюнортагъа келмей къалмам. 8. Огъай, огъай, сизни бла барыргъа заманым джокъду. 9. Огъай, иги къатын, энди ол сен айтхан орайдала джокъдула. (Х. О.) 10. Огъай, анам, мен, эшда, къойладан айырыллыкъ болмам; кесим да ишлей тургъанлай, къачда окъургъа кирликме. Харунча зоотехник боллукъма. (Б. Х.) 11. Огъай дегенден хайыр джокъду: ишни тындырыргъа керекди. 12. Хо деб тургъанлыгъынъа, ишни баджармадынъ. (81.)

Айтымда сезимча (междометие).

1. Ох-ох-ох, келгенигиз къалай иги болду! 2. Ой-ой-ой, къалай сейирлик затды! 3. О хахай, бери чабыгъыз! 4. Ах, къалай аман иш болду! 6. Ха-ха-ха, къалай кюлкюлюк иш болду! 7. Эй! Алай тохда, бирге барайыкъ. 8. Ой! Джанымы алыб къоя эдинъ да. 9. Оу-у-у-у! Къойлагъа бёрю чабды. 10. Чш-ш-ш-ш, дауурну тохдатыгъыз! 11. Хай-хай-хай-хай! Айыб тюлмюдю алай этерге. 12. Ах-ах-ах, къалай табсыз иш болду! 13. Эх, ол джаннъан, джылтырагъан джулдуз эди, татлы эди, хей джаным, ол бал туз эди. (Ё. А.) 14. Фу-у, джюрек кёзге не джылы суу ийди, аны эскере ол былай нек эрийди? (Ё. А.) 15. Тоба-тоба,

къаллай алапат зат болгъанды! 16. Кишт-кишт! Джёр-мелени ашаб кете эди да. 17. Юс-юс, терсине къайры къачаса! 18. Хир-хир, аягъындан къабады да! 19. Юст-юст! Тут къоянны. 20. Ма, бу камфетлени сабийлеге чач! 21. Акъыз, ах, къалай этейим бу ишге! 22. Сабийле, -эй, джолдан джаллагъыз! (120.)

Туура сёз.

1. Къанамат Бийнегерни къулагъына шыбырдады: „Ой, алан, иги сагъан Апанасча семиз болуб, къачда бир ирк кесер эди. Аяусуз къуру къарын джауу бир джылгъа боллукъ эди.“ 2. Къайнайды, джетген джеринде аныча сыйланыб айлансанъ, сен да болур эдинъ семиз. Ол мени бла джыйында джанъыз бир ыйкъны чалкъы тутха эди, аны къарнындан не къалса да кёрюр эдинъ“, — деди Бийнегер. (А. Х.) 3. „Мени айтырым, — деди устаз, — тамблагъа бу назмуну азбар этиб келигиз“. 4. „Хоншу колхозубуз социалист эришиуге чакъырады, — деди колхозну председатели. — Биз аланы чакъырыуларын алыргъа керекбиз эмда, аладан артха къалмаз ючюн, не къарыуубузну да аямай кюреширге керекбиз“. 5. „Сен къайсы курсда окъуйса? — деб сорду школну директору. — Институтну бошасанъ, ишлерге бизге кел“. 6. „Бу къызчыкъ къалай сейир джырлайды! — деди тынъылагъанланы бири. — Энтда бир джырласа, бек сюйюб тынъыларыкъ эдим“. 7. Назир Анзоргъа: „Сен онунчу классны къайсы школда бошагъанса?“ — деб сорду. (124.)

Разведкагъа хазырлануу.

Отрядны фельдшери Мария, Аскерни взводу бюгече джолгъа хазырлангъанын эшитгенлей, олсагъатдан подполковникге джетди:

— Подполковник джолдаш, партизанла къыйын джерге барадыла. Алайда уруш боллукъду, къан тегюллюгю ажымсызды, аланы ичинде джараны байлай билген бир адам джокъду, — деб, тыгъылыб-тыгъылыб селеше тургъанлай подполковник аны сёзюн бёлюб:

— Къысха айт да къой: сени къарын ауруунуу билеме, аланы биргелерине барыргъа излейсе, алаймыды? — дегенлей Мария баш энишге къараб:

— Боллукъ эсе, тилейме, — деди.

Подполковник ышарыб Мариягъа чам этди:

— Мен эркинлик берир эдим, алай а Аскер ышаныб сени биргесине алырмы ансы?..

— Подполковник джолдаш, Аскер мени анда джарарымы биле болур деб умут этеме. Ол лагерден мени да барды хапарым, — деди Мария.

Телефонну алыб подполковник Аскерге сорду:

— Тамада лейтенантмыса? Аскермисе? Сизни биргегизге фельдшер барса, къалай болур?

— Подполковник джолдаш, ол чыртда мени эсимден кетиб къалгъанды, ол бармай боллукъ тюлдю. Байларгъа Мария усдады, — деди Аскер.

— Сени дыгаласынъы билеме... энди Мариясыз эки атламай тебрегенсе... — деб подполковник ышаргъанында, Мария уялыб джерге кирирлей болду.

— Болсун, огъай демейме, элт, алай а Марияны анда къоюб, былайгъа къайтыргъа умут этмегиз, — деб сёзюн бошагъанлай, Мария:

— Сау болугъуз, подполковник джолдаш, ала къойсала да, мен анда къалырча, аладан онъсузма деб турмайма...

(Хубийланы О.) (172).

Къайтарыу эмда сынау диктантла.

АСКЕРЧИ ТЕНЪЛЕ.

Тышындан къарагъан былагъа тиллери башха алты-джети тюрлю миллетден келген адамладыла дерик тюл эди.

Была бир-бири тилин анъылагъан, бир-бирини къылыгъын, халилерин билиб, эблери келиб, джашагъан къарнашлагъа ушай эдиле. Быланы кийимлери, джыллары, суюклери да ушайдыла. Бир кюлгеннъе къалгъанла да ышармай болмайдыла, бир сагъышлы болса, къалгъанла аны сёлешдириб, кёлюн джазмай къоймайдыла. Была аскерде къуллукъ этгенли эки джыл болады. Кёбюсю юйге кетер заманлары джетгенине, къалай айырыллыкъларына къайгъылы бола башлагъандыла. Юйлерине кетген сагъатларында, не сылтау бла да кеслери айтханнъа къаратыб, бир-эки суйген

теньлерин кеслери барлыкъ джерге элтелселе, быланы бусагъатда андан уллу сагъышлары джокъду.

Аскерде джорукъ тынч тюлдю. Алай болса да кенъ адамланы огъай эсенъ, миллетликлери, тиллери башха адамланы да, аскер къуллукъча, татлы къарнаш этиб; бир-бирлерине суйджурген зат табылмаз. Быланы бир-бирлерине байлагъан, багъалы кѣргюзген, тансыкълатхан кючню адам кѣрелмесе да, бу бирикмекликге къарыу этер, аны тебиндирир кюч джокъду.

(Хубийланы О.) (129.)

ДОБАЙ КАНИКУЛЛАДА.

Къыш, январда, тау эллени биринде, юйюме солургъа келдим. Ашхам бола, киши да билмей тургъанлай, доб деб топуракъбаш юйге тюшдюм. Уллу юйде от къызыу джана, оджагъада анам, сабийле. Анам секириб ёрге къобду, бойнума джабышды, ары-бери айландырыб къаты къучакълады. Асыры бек къууаннъандан мени да джаш джюрегим тыпырдады. Анамы дугъумла кибик тум къара кѣзлерине джыламуку урду... Мени кѣре тийре-хоншу басындыла; сабий, балык къалмай чабдыла. Уллу юй тыкъ-тыкълама болду. Анам мени ууакъ саугъаларымы сабийлеге чачды. Мен теньлерим бла къонакъ юйге кирдим. Ашадыкъ-ичдик, кюлдюк, ойнадыкъ. Мен, иги махданыб, шахардан халпар айтдым.

Бу элде къанджалбаш, дыранбаш юйле кѣбдюле. Орамы башы тюзелгенди, терекли-кѣгетли элди. Кѣбден бери бу элни атын айтдыргъан, махдатхан малчылыкъды. Элни къаты бла чокъуракъча, кѣмюклениб, бу суу барады. Эл тургъан ёзенни бетлери къалын чегетде джай дугъум, наныкъ да кѣбдю. Ёзен башлары джалан сыртла, чатладыла.

(Лайпанланы Х.) (132).

КЪАРАЧАЙ ТОЙ.

Мында тойгъа къараргъа ууакъ уллу да бек сюе эди, ол сеbebден харс таууш чыкъгъан джанына кѣб адам барады, аланы ичинде джюз джыл болгъан къартла, сабийлени къоюнларына алыб, къатынла, къошдан

джанъы тюшген темир бетли чебгенлери бла, акъ къабдаллы, джелкелери джюльоннъен джашла бардыла. Белибауларын тюзетгенлерине, бёрклерин къагъыб сылагъанларына кёре, ала да, бир ишексиз, тойгъа барадыла.

Къартла кеслери тойгъа асыры къошулмасала да, юй башында олтуруб къарасала, алгъын джаш заманларын эсге тюшюрюрге болады, андан сора да бир бёллек къарт бирге джыйылыб олтурсала, хар ким кёрген, эшитген затын айтыб, джюрегин къандырады, эрикгени кетеди. Не десенъ да, къарт адамла бир джерге джыйылыб лахор этерге бек сюедиле.

Тойгъа джашла къартлача ўа бармайдыла. Аланы асламысы (таймай элде айланнъан хаулелени бир джанына чыгъарсанъ) къошда бир эки джыл туруб келгенди, тойда къараб, къыз сайларыкъды.

(Аппаланы X.) (132).

КЪАРЧАЛАРЫ.

Джол джанында орналгъан юлени бурууларына, бачхаларына букъу къонаргъа ёч болады. Алай а букъу бла Джандетни ёлюр отлары джанмайды. Ол хар къуру да бир кёзюучюкде къобады. Эртден бла къобханлай, беллигин къаты тартыб, джол джанында мор боялгъан къанъа бурууларын сибиркги бла сыйпаб, букъусун джерге тюшюреди. Аны ючюн болур, Къарчаланы юйлерини терезелери бла къабакъ эшиклери хар къуру да бюгюн боялгъанча тазадыла. Ол огъай, юйню артында тереклени къурмашча чакъгъан гюллерине да букъу къонмайды.

Джандет тытыр бла акълагъан терек тюбле, энишге ийилиб къарасанъ, тагъылыб тургъан акътуякъ атланы туякъларыча кёрюнедиле. Терек бачханы кирсизлигинден болур, анда тереклени чакъгъан чирчиклери сайын бир бал чибин барды дерсе. Джандет аланы джызылдагъанларына тынъылай, арбазда тюрт-мюрт этерге ёчдю. Юйню аллында ёсген юч алма терекни ўа ол бютеу тереклени багъасы кёреди. Арбазгъа кирген адам „Къарчаны юйюн бу юч терек бютюн да айбат кёргюзеди“ демей чыкъмайды.

(Байрамукъланы X.) (133).

КЪАРТ КЪАРЧАНЫ СЁЗЮ.

Къыркъ джылны мындан алгъа меннѣе бюгюн кесим кѣрген, кесим эшитген затланы айтсала, ёмюрде ий-нанныкъ тюл эдим. Бюгюн космосха ракета бла Совет Союзну адамы чыкъгъанына да „алай этерге керек эди да, этдиле“ дегенча, кѣлюм алай болады. Нек десенъ, мени акъылым бла бизни къырал, бизни партия этмезлик сейир зат джокъду. Ма бюгюн мен джукъ билмейме деб турама да, энди сен бир ракета ишле да учур деб, партия алай айтса, тартыб алыб, этиб къояргъа кесимде аллай бир къарыу табарча, халым алайды. Ол зат оноуну, бизни джашауубузну таблыгъынданды. Джашауубуз хар адамгъа къанат битдириб, кѣллендириб барады. Мен къартма, партияда тюлме, алай а хар барыбызны да учундургъан Ленинни партиясы, Правительство болгъанын билеме. Ала бизни ёмюрлюк къанатларыбыздыла. Урунууну, шохлукъну, къарнашлыкъны джолунда ала бизни эм сейир джашаугъа—коммунизмге алыб баргъанларын мен къаным-джаным бла да анъылайма. Ол джашаугъа дженыл джетер ючюн, къарыууму да аямай кюрешеме.

(Байрамукъланы X.) (137.)

ДЖИГЕРНИ СЁЗЮ.

Мен 1959 джыл 9 классны бошагъандан сора, „Учкулан“ совхозну № 2 ийнек фермасында ишлеб башлагъан эдим.

Гитчелигимден огъуна урунургъа уллу талпымакълыгъым болгъаны себебли, мен ийнек саууу ишни суюдум.

Адам бир ишни суюуб, къууаныб эте башласа, ол кѣлюнде ашхы муратларына да джетеди. 1960-чы джыл мен кесим къарагъан ийнеклени хар биринден 4311 килограмм сют саугъанма.

1961-чи джыл ноябрь айда „Учкулан совхозну тамадалары мени кесим ишлеген фермагъа тамада этиб салгъандыла. Бир кесек къыйын болса да, бу ишими да айыбсыз толтурама. Быйыл биринчи кварталда белгиленнѣен борчубуздан хар ийнек сайын 50 килограмм сют артыкъ саугъанбыз. Шаманланы Сурат, Байрамукъланы Алимат, Шаманланы Люба дагъыда башхала юч

айгъа хар ийнекден 600 — 700 килограмм сют алгъандыла.

Быйыл январь айда мен КПСС-ге членнъе киргенме. Меннъе, тюз бир таулу къызгъа, коммунист деген сыйлы атны джюрютюу бек улуу насыбды. Мен уруннъанланы депутатларыны край Советини депутатыма. Кесим башчылыкъ этген фермада агитаторма, Первомайскда зоотехникумда заочно окъуб, билимими ёсдюreme.

Хар не байлыкъны, зауукълу белхум джашаууну берген урунууду. Мен мындан ары да кесими билимими, кючюю аямай уруна, Ата джуртубузда коммунизмни ишлерге толу юлюшюю къошарыкъма.

(Боташланы Балбу.) (169.)

ЧЕМЕР КЪОЛЛУ.

Умар сабийликден бери да иште чыныкъгъан, аякъ юсюне миннъенли, джанъыз бир кюнню ишсиз олтурмагъан, не тукъум да джанъыз бир ишден баш бурмагъан адамды. Хар иште алай тюртюле келгени себеденмиди, огъесе табигъат анъа чомарт берген чемерлигимиди — бу биз адамла джолугъа келген усдалыкълада Умарны чемер къолу джарашмагъан иш табмакълыкъ къыйынды. Ол агъач усдады, темирчиди, электромонтёрду; электростанцияны машинистиди, холодильный оборудование механикди, мычхычыды, электросварщикди, газосварщикди, штукатурду, бетонщикди, ташчыды, багъырчыды. Умар ишлеген предприятиеде улуу чемерлик керекли бир зат чыгъыб къалса, „Умаргъа айтыгъыз, ол табар аны дыгъысын, ол джетдирир джигине“, — деб къоядыла. „Э—э, бизни Умар, — дейдиле аны биргесине ишлегенле, — кеси тартхан бир алтынды, аллай бир адамлыкъ биреуге джыйылыб да къалай турады“.

Умарны ачууланыб кёрмезсе, ол, бир керексиз артыкъ сёз айтыб, биреуню джанын къыйнамаз, сагъыш этмей, ойлашмай сёлешмез, акъырын ышара, ууакъ чам, накъырда эте ишлер. Биреу къара тер басыб, кюрешиб этген ишни кеси алгъанлай, таблыгъы бла, эбин билгени бла эки къатха артыкъ да, деменьили да этиб кетер. Кеси этген бла къалмай, ишни таблыгъына, ус-

далыкыгъа биргесиндегилени юретир—джанъыз эки джылны ичинде Байрамкъул улу 6 адамны пилорамщикле эгиб чыгъаргъанды.

(Лайпанланы С., „Ленинни байрагъы“, № 3542) (168.)

АПАЛИСТАН.

Ферманы эшигинден, къолун да джан джаулулугъу бла сюрте, субай санлы, къатанъы джаш кызычыкъ арбазгъа чыкыгъанында, ийнеклени орталарындан айырылыб, бир къолан ийнек иесин таныб, къолун джарларгъа мурат этиб, бойнун узатды. Ол аны къашый, ийнакылай тургъан кёзюуде къолан ийнекни къатына дагыда бир талай ийнек келдиде.

Бу кызычыкъ Зеленчук районда „Коммунизмни байрагъы“ атлы колхозну эм алчы ийнек саууучуларыны бири Абайханланы Апалистанды.

Ол саууучулукъ ишни бек суйгени себебли, школда джылларында огъуна дерсден бош кёзююнде фермагъа барыб, анасына ийнек сауаргъа болушханлай, бу иште усдалыгъын ёсдюрюрге кюрешгенлей тургъанды.

Ол 1959 джылдан бери ийнек саууучу болуб ишлейди, бир джанъыз джылны сют сауаргъа алгъан социалист борчун толтурмай къоймагъанды. Былтыр Апалистан кеси къарагъан ийнеклерини хар биринден юч минъден артыкъ килограмм сют саууб борчундан артыкъ талай тонна сют бергенди.

— Бизни Апалистан, — дейди нёгерлерини бири, — ишден эриге, тала билмейди. Этген ишин деменъили баджаргъынчы, тынъы табмайды, кесини ишинде чемерлиги, адеблилиги бизни ферманы коллективине юлгюдю.

Узаймайын Ленинчи комсомолгъа членне алынъанды эмда иги ишлегени, ариу кыылыгъы, адеблилиги ючюн фермада комсомол организациягъа секретаргъа айырылгъанды.

Апалистанны аты районда огъай, областда крайда да белгилиди.

(Байрамкъулланы Маулан, „Ленинни байрагъы“) (163.)

ДЖАНЪЫ ФЕРМА.

(Хамитни сёзю.)

— Джолдашла,— деди Хамит, ариу ауазы бла хар кимни сүйюндюре.— Бюгюн биз колхозда джанъы сют ферма ачабыз. Колхоз джетиджыллыкъ планын салгъанында, комсомолчула аны болджалдан алгъа толтурууда кеслери не зат этерге боллукъларын сагъыш этген эдиле. Биз билгенден, колхозну юч сют фермасы бар эди. Ала тарлыкъ эте эдиле, малланы саны уа ёсгенден ёсе барады. Ол себебден, биз джанъы ферма ишлерге сёз берген эдик. Сёзюбюзге толу болдукъ деб, умут этебиз. Биз алапат зат этдик деб, махданыр джерибиз джокъду, алай болса да уллу да гитчеден болады. Бюгюн муну этдик, тамбласында бизни башчыбыз партия не уллу затны айтса да, этерге хазырбыз!

Хамит анасыны, Акулинаны бетлери джарыб, къол къакъгъанларын да эследи. Бягъы чачын ёрге эте, дагъыда сёзю башлады:

— Биз былтырдан бери бирге ишлегенли, артыкъсыз да бек былайда ишлегенли, туугъан эгеч, къарнашча бир-бирибизге алай болгъанбыз. Бу зат бизге неден да багъалыды. Аны бла бирча, бу ферманы къарачайлыла бла бирге бизни орус, черкес, ногъай, абаза къарнашларыбызны джашлары, къызлары да ишлегендиле. Бу къарнашлыкъ бизни къыралда миллетленни бир юйюрча джашагъанларына шагъатлыкъ этеди.

(Байрамукъланы X.) (164.)

ИЗЛОЖЕНИЕЛЕ.

ЁТГЮР КОМАНДИР.

Къасайланы Муссаны джашы Осман 1917 джыл Хурзукда туугъанды. Ол Микоян Шахарда рабфакны бошагъанды. Андан сора Совет Аскерге окъургъа кетиб, училищеден лейтенант болуб чыкыгъанды.

Къазауатны ал кюнлеринде Белоруссияда, ачы урушдан сора джети солдаты бла Совет Аскерден юзюлюб къалгъанды. Джауну ортасындан чыгъаргъа мадар болмагъанында, кеси партизан отряд къурагъанды. Къасайланы Османны батырлыгъы, джигитлиги бла отряд ёсюб уллу полк болгъанды. Коммунист партияны Могилев областда подпольный обкому бла хапар тутуб, арт кёзюуде аны башчылыгъы бла ишлейди. Къасайланы Осман артда капитан чын алады эмда 121-чи партизан полкга командир болады.

Ётгюр командир Къасайланы Осман 1944 джыл Ата джурт ючюн урушда джигитлик эмда батырлыкъ кёргюзюб, махдаулу 121-чи партизан полкга командир болуб тургъанлай ёлгенди.

Османны джигитлиги, ётгюрлюгю белорус халкъгъа бек белгилиди. Осман башчылыкъ этген полк Белоруссияда немец фашистлени кёб гарнизонларын, техникаларын къуш тюгюнлей чачханды.

Белорус халкъ Могилев областда Османны къабырын гокга хансла тизиб, бек сыйлы тутадыла, аны партизан тенълери эмда башха адамла да джыйылыб барыб кёредиле.

Туугъан къарачай халкъ да кесини батыр джашын, Къасайланы Османны, бир заманда да унутурукъ тюлдю.

(Сюйюнчланы А.)

— Мен антсыздан антсыз туугъанма бу тайчыкъгъа не болгъанын бир билгинчи къайтыб къошха келсем.

— Берчи шкогуму бери.

— Къой. Былайда не табарыкъса. Ыз ёзге табарынъ да джокъду.

— Огъай. Мен Тогъайлы-Тарына бир джетиб къайытайым. Ол джерле бёрюден къуру болмаучандыла...

Сен маллагъа сакъ бол. Аджирле да бек сакълыкъ-дадыла, алай а бу хайырсыз тубан алагъа онъ табдырмайды.

— Да бармай болмай эсенъ, ашхы джолгъа бар. Джылкыгъа ўа мен бек сакъ болуб къарарма.

Бекир тайчыкъны саулугъундан-шаулугъундан бир зат билир муратда этеклерин да ёрге этиб, чубур джамчысы да юсюнде, Тогъайлы таба кетди.

Экинчи кюн инъир ала Бекир къошха къайыгды. Бекирни къолу къуру тюл эди. Ол тёрт бёрю кючюк бла бир ит кючюк алыб келди. Аланы кёргенинде, Джарахмат асыры сейирсиннъенден Бекирге не айтыргъа билмей, бир кесекни турду. Алай болса да, бир аздан сорду.

— Бекир, таланмагъан, быланы къайда табханса?

— Да, айтыб кетгенимча, Тогъайлы-Тарына баргъанма. Анда айлана, бир бёрюню юясына тюбегенме. Тюнене инъир алагъа дери ол юядан узакъ болмагъан джерде базыкъ ташланы арасында бугъуб тургъанма...

Инъирде, кёз байлана, уяны тебен джанында чырпыда бир кымылдагъан сездим, туўрагъа чыкъды: бир мазаллы бёрю, юяны аллына бара барыб сюелди. Эки айланыб атдым. Чабыб барыб къарасам: бир окъ бёрюню къулакъ артындан тийиб, ол алайда сойланыб тура, бёрюню къатында чырпыланы ичинде ўа—тайчыкъны мыллыгы. Ёлтюргеним эркек бёрю эди. Юяда эркек бёрю кеси джашамаучусун билиб, къанчыкъ бёрю да алайгъа келир деб сакъладым. Бугъунурдан алгъын ёлген бёрюню юяны къатындан бугъар джериме элтдим, тайчыкъны мыллыгын а кесиме туўрагъа салдым.

Къанчыкъ бёрюню кече узуну сакъладым. Ол юясыны къатына танъ джарый келди.

Аны да ёлтюрдюм...

Тешикге кириб, ары ийилиб узалсам, кълум бир джумушакъ затха тийди. Алсам бѣрю балачыкъ, дагъыда бир, дагъыда бир. Алай бла тѣртюсюн тышына чыгъардым. Арабий, бѣрю кючюкле энтдамы болурла деб, кълуму юяны ичине узатханымда, дагъыда биягъынлай джумушакъ зат. Чыгъарсам, ол а, ит кючюкчюк. Кѣзюме ийнанмай, бучукъгъа бек кѣб къараб турдум.

(Тѣппеланы С.)

КЪУНДУЗЧУКЪ.

Бир эртденбла, арабий, быягъы кълундузчукъну кѣрмезмеми деб, суу бойнунда кѣкенле ичинде бугъуб, суугъа къараб кѣб турдум, алай болса да, кълундузчукъну кѣрмедим. Экинчи келсем къарарма деб, сууну бойну бла ѳрге бара, бир сейир ишге тубедим. Кълундузчукъ бла юй кишдик, бир-бирлерине илиннъенлей, ѳлюб тура.

Арабий, была не зат ючюн „ѳлюм уруш“ этгендиле деб, тѣгерекге къарадым. Къларасам, бу эки мыллыкдан арлакъчыкъда бир уллу чабакъ. Кълундуз бла кишдик не зат ючюн бир-бирин буугъанлары меннѳе ачыкъ болду. Бу эки джаныуар бир-бирлерин къалай буугъан болурла деб, алагъа энчилеб къараргъа умут этдим. Кълундузну джылтырауукъ терисинден тутуб ѳрге кѣлтюргенимде, кишдик да джерден аны биргесине айырылды. Бу не сейирди деб, аланы экисин да джерге салдым. Къларасам: кълундузчукъну сол кѣзю чыгъыб, энишге салыныб бузлаб, къарны да джити бычакъ бла сылыннъанча, узунуна джарылыб тура эди. Ёлюм джараланы кишдик салгъаны ачыкъды, кълундузчукъ да кишдикге „борчлу“ къалмагъанды—кесини джити тишчиклерин аны богъурдагъына сугъуб, кеси ѳле туруб да тушманын „ѳлюм сермешиюден“ джибермегенди. Баям, кишдик кълундузну чабакъны сууда тута да, тышында ашай тургъанын кѣрюб, ол да чабакъдан умут этген болур, алай кълундузчукъ да, ѳхдем джаныуар, аны кълыйынын зор бла ашаргъа мурат этген джауна джаурукъ этиуде кесини джанын аягъан болмаз.

(Тѣппеланы С.)

Талай минъ джылланы ичинде исси кѳум тюзледе улоу орнуна джанъыз тѳе болуб тургъанды.

Тюени ишленнѳени да, халиси да кѳум тюзле бла байланыбды. Сюегини мийиклигини, бойнуну узунлугъуну да кючу бла тѳе узакъдагъы затны кѳреди. Кенъ бурун тешиклери суугъа джууукълашханын анъа узакъдан билдиредиле... Муну бек уллу магъанасы барды. Тѳе талай кюнню суусуз кѳум тюзледе джюрюб турса, ол бурну бла сууну излеб табады. Исси джелден, кѳумдан сакълар кючюн, тѳе бурун тешиклерин джабыб кѳояды.

Сау ыйыкъны джукъ ашамай, суу ичмей исси кѳум тюзледе джюгю бла джюрюб тургъанлыкъга, тѳе асыры кѳыйналмайды.

Алай а аны сыртында ѳречелери азадыла, не кючюн десенъ, аланы ичлери джауду, джукъ ашамай джюрюб турсала уа, ол джауу кѳорайды, ѳречелери мууал болуб, эки джанына аунаб башлайдыла. Иги багъылса, быгъы ѳречелери дагъыда семиредиле, толадыла.

Тѳе ханс, чапыракъ, чыгъанакъ ашайды.

Кѳум тюзледе кѳб минъ джылланы джашагъан себебли, тѳеле ол джерледе джашаргъа юреннѳендиле. „Кѳум тюзню кемеси“ деб, тѳеге бош аталмагъанды.

Тюени аякъларында экишер бармагъы болады, туякълары бек кенъле, къалышладыла. Ол аягъын джерге салса, бармакълары джайыладыла да, аякълары кѳумгъа батмайдыла.

Аны аякъларында уллу берчлери барды. Кюн кѳумну бек къыздырады, тѳе анъа джатса, кюн кюйдюрген да этерикди, берчле да тюени аякъларын иссиден сакълайдыла.

Москвада зоопаркда тѳеле, иссиге тѳзгенча, сууукъну да кѳлтюредиле. Кѳб кюнлени ала сууукъда тышында къаладыла, алай болгъанлыкъга киши тюени сууукъдан къалтыраб кѳрмегенди. (3-кл. китабындан.)

Сѳзлюк: Ёрече—ѳгюзню бойнунда боюнсханы тыйгъан эм мийик джери. Тюени сыртында дупбурлары.

Улоу—минерге неда джюк джюклерге джарагъан ат, эшек дегенча юй хаюан.

КЪОБАН НЕК БОШАЛМАЙДЫ?

Областыбызны эм уллу сууу Къобанды. Къобан Къарачай ёзенде Минъи-Таудан узакъ болмай чыгъады. Алай болса да, анъа кёб ууакъ суула къошуладыла: Худес, Теберди, Мара, дагъыда башхала. Ол суула ууакъ кёзлеучюкледен, къара суучукъладан боладыла. Тюзю, къара суулагъа джаз бла джай таулада къарла, кюртле эриб къошуладыла. Тауларыбызны чатларында кёб кёлле бардыла. Сёз ючюн, джанъыз Муху ёзенни Азгек джайлыгъында 13 кёл барды. Ол кёлледен да суула келиб, Къобаннъа къошуладыла.

Сора кёллени суулары нек бошалмайды да?—деб сорургъа боллукъсуз. Ол кёллеге башларындан къарла эриб къошуладыла. Джерни тюбю бла суула да къошуладыла. Ол себебден кёллени суулары бошалмайдыла. Таулада, Къара тенъиз джууукъ болгъаны себебли, джауум кёб джауады. Кёллени сууларын аз этмезге ол таймаздан джаууб тургъан джауумла да уллу болушадыла. Андан сора да чегетле сууланы джай иссиде кюнден сакълайдыла.

Сууну адамгъа малгъа да, хансха чегетге да хайыры белгилиди. Сууусуз джашау джокъду. Къобан сууну аллын тыйыб, сууундан бир джанына джиберирге Джёгетей-Аягъы станисени къатында уллу канал ишленнъенди. Аны аты Къобан-Калаус каналды. Аны сууу исси къургъакъ джерлени, Ставрополь крайны эм уллу тюзлерин сугъарыб, мюргеуню, малны кёб этерча, джанъы элле, шахарла ишлетирча мадар берликди. Канал алтынчы бешджыллыкъны аягъына битерикди.

Кючлю, шоркъалы Къобаннъа энди совет адамла айтханларын этдиредиле. (3 кл. китабындан.)

МУХУ СУУУНДА.

Джашла къууанч тыбырлы болуб, Муху Аягъындан ёрге таяннъанларында, кюн ёрге келген эди. Нарат, наз, нызы терекле джайгъы кюнню таякъларын гланч джоллагъа тийирмей, джолоучуланы джазыкъсыннъанча, салкъынлыкъ этедиле.

Муху суу тегерек ташланы юслери бла кёмюклениб, чайпалыб, кёмеуюллеге къуюла, ашыкъгъанлай

къаранъы тар ёзенни энишге ташайды. Сууну эки джанында чегет ичинде дугъум, кызыл наныкъ, къара шкилди сынджыр битгендиле. Сууну юсю бла кенделен аугъан ёре турукълагъа, дюкгючлеге тюбейсе, сууну тар джеринде ала аякъ кёпюрлюк этедиле. Салкын, къалын чегетни ичинде инъен чапыракълы, джукъа ханс мийик ёсгенди. Джолну юсюнде нарат гагаракла кёб тюбейдиле. Къалын бутакълада чегет къанатлыла бир-бирлерине эришгенча бирден джююлдейдиле. Сууну джагъасында талачыкълада джилек ала кюйюзча чакъгъанды. Чегетни нарат чайыр ийиси, тюрлю-тюрлю чакъгъан гокга хансланы сююмлю ийислери бурнунъдан кетмей, кемсиз ариу хауа сени тогъайтады, бёгек этеди. Адам сёз бла анъылаталмазча, быллай къууатлы, кёз алдагъан, къайгъынъы, сэгъышынъы унутдургъан ариулукъ аз джерде тюбейди. Былайын артыкъда ариу кёргюзген неди лесенъ, былайгъа адамны къолу алкын хата этмегенди, былайыны чегеги зарансыз сакъланады. Бу чегетледе алкын адам аякъ тиймеген, кийиклери юркмеген джерле тюбейдиле. Чегет ичинде чёртлеюк, эрик, алма, кертме тереклеге да тюртюлесе. Мухуну джолу батмакъ болмайды. Джай чилледе не къургъакъ джыл да букъу кёрмейсе, салкын суу аяз санларынъы дженъиллетгенлей турады. Кеси-кесинъе учхан къушча дженъил кёрюнесе.

Сёзлюк: Инъен—джаш ханс. *(Хубийланы О.)*

БИЗНИ ТАУЛАРЫБЫЗ.

Бизни тауларыбызны кёз алдагъан ариулукълары сау дунягъа белгилиди. Кавказгъа джууукълашханлайынъа, узакъда таракъ тишлеца джити тёпбели сынджыр кибики кириш таула кёрюнедиле. Джай чилледе да аны бугъойлары, минъ джыллыкъ кюртлерин эритирге кюн къарыу этелмейди. Августда, исси, къайнатхан заманда да бизни таулары тёпбелеринде бузла истемей джылтыраб, сууукъ аяз къакъдыра турадыла. Бизни таулары ёзенлерине кириб сынагъанмысыз?

Тар ёзенни шоркъаларыны тауушу занъырдатыб, юсюнъе сууукъ аяз бла суу тамчыла бюрке, чокъуракъча кирсиз суула баш энишге, къуугъуннъа чабханча, мыллык атадыла. Ёзен ичлери къаты агъачдан

толуду. Анда сиз чынар, эмен, къайын, тал, джерк, джабышмакъ, юрге; кѣгет терекледен а; алма, кертме, сары эрик, чѣртлеуѣк дагъыда башхала кѣрюрге бол-лукъсуз. Ол чегетлени ичинде тюрю-тюрю чагъыб, гокга хансла, терен биченликле бардыла. Къаты агъач болгъан джерден ѳргерек таянсанъ, джохар наратла, мазаллы назла, джаб-джашил субай нызыла сукъландырадыла. Ичлеринде чайыр ийисни онъсунуб ийисгейсе. Кюн бетледе, чалкъы кирмез тикледе, ташлыракъ джерледе, колхозланы къой сюрюулер джерни бетин джабадыла.

Къара тенъизден чыкъгъан къоргъашын булутла дыгалас бла таулагъа кыбыла джанындан илиниб, кюн ортадан инъирге бери-бери салыныб, джел этдиреди-ле. Кѣб турмайын кюн бузулады. Кѣкде булутла кызыу энишге саркъыб, джерге бауурланадыла. Ууакъ тубан джауум тауланы кючлеб, тохдаусуз кѣб кюнлени джаууб, джерге синъеди.

Бир-бирде кѣк кюкюреб, джашнаб, таякъ джанъур, буз джауады.

Бизни таулада наныкъ, дугъум, джилек, ишгилди, тартыш, къара ишгилди, дыгъилен кѣбдю. Сыртларында тыхден, ѳзенлеринде мусхот да барды. Ёзенледе гарала да чыгъадыла. Бизни тауланы къалгъан байлыкълары да толуду. Бизни шындык чегетлерибизни ариурукъларындан сора да, саурукъгъа джарагъанларындан сора да, межам ишлерге, къайнаб чыкъгъан къара сууланы сакъларгъа уллу болушлукълары барды. Биз кесибибизни тауларыбызны ариурукъларын, байлыкъларын билиб, хайырландырыргъа керекбиз.

(Хубийланы О.)

НАПОЛЕОННУ ЫЗЫНА ЫХДЫРЫЛГЪАНЫ.

Къыш джууукълашыб келе эди. Кутузовну аскери кюн сайын кѣбден кѣб бола, кючю да ѳсе, Тарутино деген элде тура эди. Орус халкъ кесини джауу бла къазауат этер ючюн кѣлтюрюлюб, кюн сайын сауутлусабалы отрядла барыб, Кутузовну аскерине къошула эдиле.

Наполеон келечилеринден джылы джууаб табмагъанында, 18-чи октябрда Москваны къоюб чыкъды.

Калугагъа, кыбыла табада битимли джерлеге, баргъан джолну джабыб, Кутузов Малоярославец шахарда уруш ачыб, Наполеонну аскерлерин оюлгъан Смоленск джолла бла къачарча этди.

Кутузовну аскерлери къуууб, Наполеонну „кишиге хорлатмазлыкъ“ ач, джаланнъач, къарыусуз аскерлерин Березина суугъа джетдирди. Француз аскер суудан ётген заманда, орус аскер аны ызындан джетиб, энтда бир кючлю уруш ачды. Наполеон джесирге тюшерге аздан къалыб, къырылгъан аскерлени къалгъан хуртдагын да атыб, Парижге ашыгъыб къачды.

Бир джолда, урушлада хорлагъандан сора, Кутузов джауну хорлагъан полк тургъан джерге келди. Аны ызындан генералла, андан сора джау аскерни байракъларын арбалагъа джюклеб гвардиячыла бара эдиле.

„Ура!“ деген кычырыкъ батальондан батальонна кёче эди.

— Россияны къутхаргъанна ура!—деб кычырдыла солдатла.

— Кутузов шиндикге миниб:

— Къоюгъуз, тенълерим, къоюгъуз! Ол сый меники тюдю, орус солдатланыкыды. — Бёркюн да ёрге атыб: „Ура, ура, ура, орус, солдатлагъа махтау, сый ючюн!“ — деб кычырды.

Алай бла, халкъны болушлугъу бла, батыр орус аскер Наполеонну ууатды.

Саулай орус халкъ кесини Ата джуртун тыш кыралдан келген джауладан сакълар ючюн, урушха чыкългъан эди. Бу себебден 1812-чи джыл урушну атына Ата джурт ючюн болгъан уруш дейдиле.

ФАХМУЛУ ДЖАЗЫУЧУ, БАТЫР ГВАРДИЯЧЫ.

Къаракётланы Зауурбекни джашы Исса Къарачайны белгили фахмулу джазыучуларыны бири эди. Аны „Таула“, „Нефть анасы Бакугъа“, „Кулак бла джалчы“ дагъыда башха алапат джазгъанлары кёбдюле.

Къаракётланы Исса А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну талай джазгъанларын къарачай тилге айырма усдалыкъ бла кёчюргенди.

1941 джыл немец фашистле бизни кыралгъа къазаут ачыб, Совет халкъны тынч джашауун буздула.

Ётгюр таулула къолларына сауут алыб, башха

миллетле бла бирге, Ата джуртну джаудан сакълар-
гъа ёрге турдула. Ол заманда Къарачайны атындан
кеси разылыкълары бла кёб къарачайлы урушха кет-
генди.

Къаракётланы Исса да кеси разылыгъы бла Джур-
тун сакъларгъа баргъанды.

Ол генерал Доваторну махдаулу корпусунда гвар-
диячы кызыл аскерчи болгъанды.

Къарачай халкъны батыр эмда ёхдем джюрекли
джашы Къаракётланы Исса джанын-къанын аямай,
къазауат этгенди.

Ол кёзюуде Къаракётланы Исса къолунда саууту
бла джюрюгенлей, Ата джуртуна, батыр аскерчилеге—
антлы тенълерине кёб назмула этиб, аскерчи нёгерле-
рине окъуб тургъанды.

1942 джыл августну 15-де Смоленск областда, Сы-
чевский районта, Подъяблонки элде урушда, немецле
кёб болсала да, къаджыкъмай, къазауат этиб, бир
шкок бла кеси 17 гитлерчини дырын этгенди. Алайда
немец фашистлени къолундан кеси да ёлгенди.

Аны гвардиячы джолдашлары аскер адет бла сый
бериб асырагъандыла.

Къаракётланы Иссагъа „Кызыл джулдуз“ орден
берилиб, кеси къуллукъ этген эскадронну списогуна
ёмюрлюкге, хар кюн сайын аты айтылыргъа джазыл-
гъанды.

Къаракётланы Зауурбекни джашы Исса джашауун
Ата джурту, совет халкъы ючюн аямай, батыр, джи-
гит ёлюмден ёлгенди.

Кёб ишге усда, фахмулу джазыучу эм батыр гвар-
диячы Иссаны биз ёмюрде унутмазбыз.

(3 кл. китабындан.)

КЪАРАЧАЙ ШАХАР.

Къаранъы тау элlege Улуу Октябрь эркинлик, джа-
рыкълыкъ келтиргенди.

Бурун Къарачайны кеси тилинде джазмасы, окъууу
болмагъанды. Малчылыкъ бла джашагъан къаранъы
къарачайлыла шахар, темир джол кёрмей, тар элчик-
леде джашай эдиле.

Октябрда, къыркъ беш джылны мындан алда,

Ленинни, Коммунистлени партиясыны кючю бла урун-
нъан халкъ оноун, ишин, джерни, мюлкню кесини
къолуна алгъанды. Ууакъ тау миллетлеге баш эркин-
лик берилгенди. Кеслерини тиллеринде окъур-
гъа, джазартгъа, билим алыргъа мадар чыкъды. Аны
бла къалмай, Совет Союзу, Коммунист партияны
оноулары бла Къарачайны арасында шахар салыргъа
бегим болгъанды. Теберди ёзен бла Къарачай ёзен
бир-бирине ачылыб, суулары бирге къошулгъан тюзню
табха санаб, 1927 джыл алайда, малла кютюлюучю
къаура кючлеген стауат орунда, джанъы социалист
шахар салыннъанды. Бусагъатда Къарачай шахар Къа-
рачай районну ара шахарыды. Кертиси да шахаргъа
алайдан таб джер джокъду. Ташкёпюр тардан башлаб
уллу базарны туурасына дери уллу, кенъ орам бара-
ды. Миялача асфальт салыныб, эки джаны бла терекле
орнатылгъандыла. Эки уллу суу бир-бирине къошул-
гъан джерден башлаб, „Бирлик“ элчикге дери эки
орам салыннъанды. Юйлени кёбюсю эки, юч этажлы-
ды. Юйлени къабыргъалары ташды, башлары уа къан-
джалданды. Шахар, джаш, гитче шахарчыкъ болса да,
уллу кинотеатры, кёб школлары мастерскойлары, тю-
кенлери барды.

Къарачай шахарны Ташкёпюр таба джанында да,
Теберди ёзенни аякъ джанында да чегетлери кёбдю.
Бу шахарчыкъ къарачайлылагъа саугъады.

Къарачай шахардан Тебердиге, Учкуланнъа, Хур-
зукга, Черкескеге, Марагъа джолла бардыла. Шахар
бюгюн да ишлене турады. Кесибиш ишлеген, къыралы-
быз саугъагъа берген шахарны бек сюебиз.

(3 кл. китабындан.)

ТУТУЛГЪАНЫМ.

Бир кюн тюкеннъе беш арба келтирдиле. Тюкенни
неси артыкъ капегим къорайды деб меннъе болушур-
гъа башха адамны тутмай, юсюме ёрге туруб, дже-
нъил бол дерге къалгъанында, юч машокну да бир
бири юсюне салыб, кёлтюрюб басыхчдан чыгъыб бар-
гъанлайыма, этегими джылтыргъанына абыныб джы-
гъылдым да къабыргъа иегилерими сындырдым. Мени
юсюмю машокла басыб, къобалмай тургъанлай, тюкен-

ни иеси дженъил къобмайса деб, чуругъуну бурну бла хамхотума уруб, ай джалымы да джарымын бермей къысады. Къарт анам чапыракъла сала къабыргъама сау этгенинде, дагъыда джалгъа джарашыр мурат бла тегерегиме къарадым, алай болгъанлыкъгъа тюкенчи мени юсюнден осал хапарла джайгъан эди да, ол тегерекде киши джалгъа алыргъа унамады. Аякъ юсюне миннъенинде, толу бир айны иш излеб айланыб турдум, алай болгъанлыкъгъа атым амангъа айтылгъан эди да, киши джалгъа джарашдырыргъа унамады. Эртденбла къобуб кетсем, ызыма къайтыб, ачдан ёле тургъан анамы кереме деб къоркъуб, юйге къайтмагъанларым бола эди, къайда болсам да чалдыш джанында кече къала, бир белек кюнню айландым.

Бир инъирде мени къысагъан тюкенчини тюкенине кёб адам басыныб тургъанлай, къысыла-къысыла бардым да, адамланы ичине къатышыб, кёз байлаб, мамукъ къысылгъан джегенлени артына къысылдым да къалдым.

Адам эслемесин деб тылпыууму чыгъармазгъа кюрешиб, сатыугъа келген адамла чачылыб, тюкен этилгинчи турдум.

Тюкенни ичинде къалайда не зат болгъанын билгеними себебинден, ууакъ-ууакъ тюртюле барыб, ачха кюбюрчекни ичинде ачханы къойнума къотардым. Сора ол кёбден бери кёзюм къараб тургъан халыуадан аяусуз ашаб тояйым деб, табхадан тутуб ары атлайма дегенлей, табханы къыйыры ычхыныб, бир къаууму да меннъе тие, мияла сауутла зынъырдаб джерге къуюлдула. Джунчуб, къалай этерге билмей, сюелиб тургъанлайыма, эшик ачылыб, къолунда лампасы бла, кёкюрегинде базыкъ алтын сынджыры джылтырай полицейский нёгерлери бла тюкенчи юсюме кирди да къалды.

Тюкенни иесини алтын джюзюклери бла семиз джумдуругъу бюгюнча кёзюме кёрюнеди. Андан сора не болгъан эсем да билмейме. Аз, кёб заман кетген эсе да, уяныб къарагъанымда, болгъаным къан болуб ма ол мюйюшде эшикге чыкъгъан джыкгырны джанында бауурланыб тура эдим,—деб, хапарын бошаб, бойнун бир джанына салыб, джыкгыр тургъан мюйюшге кёзлерин чыракъ ийди.

(Аппаланы X.)

...Белгиге джыйырма километрде эски эл орналганды. Уллу тюзде саламбаш, кызыл кыошунбаш юйле джайылыб бир-биринден узакъ тюшгендиле. Элни арасында джанъыз бир кыанджалбаш уллу мекам кёрюнеди. Ол школду. Эл кыайгысыз, дауурсуз эм шош элени бириди, не ючюн десенъ, анъа джууукъ-да темир джол, фабрик, завод джокъду. Ол тегерек-леде баргъан суу огъай эсенъ, кёл ышан да эсленмейди. Джетиджыллыкъ школ, эл тюкен, совет, библиотека болмаса, тыйыншлы клуб да кёрюнмейди. Колхозчула хар джыл сайын клуб ишлерге сёз береди, алай а, сабан, бичен ишден бошагъынчы, кыыш тюшеди да кыалады. Чекге джууукъ болгъанлыкъгъа, элни ичинде аскер да турмайды.

Соколов деген лейтенантны кыайынылары былтыр кёчюб былайгъа келгендиле. Аны кыайын атасы джюрегинден ырахын адамды. Врачла алаша джерге барыб джаша дегенлеринде, сагъыш этиб, былайын табханды. Бу элде аны ана кыарнашлары джашайдыла. Ала эртдеден огъуна, революциядан сора, бир-биринден айырылыб тюбешир мадарлары болмай кыалгъан эдиле.

Шураны атасы былайгъа келиб тюшгенлей огъуна, джюреги кыозгъалыб тешекдеди. Ол атасы ауруб кыыйын болгъанындан хапары болмай, тансыгъын алыргъа келиб, юйде джунчуб тургъанларын кёргенинде, кетерге атасына ышанмагъанды. Кыуру сютчюкден сора кыарт аузуна джукъ салмагъанлы талай кюн болуб келеди,

Ма бу болумда джыйырма экинчи июнда эртден 4 сагъатда, кызауат башланды. Тушман аскерле чеклерибизден ётгенлерин эшитгенлей, мадары болгъанла кыачыб, кыыралыбызны кыоркыуусуз джерлерине кетдиле. Аскерле болгъанны кюйдюрюб, джандырыб элге джууукълашыб келгенлерин билгенлей, Шура атасын сабийлерин да алыб кетерге излеб, дыгалас этди, алай а атасыны джюреги кыозгъалыб, джанына кыоркыуу болгъанын кёрдю.

(Хубийланы О.)

Барысы да Степаннѣа кюлдюле да, инѣир ушхууурдан сора джукѣларгѣа чачылдыла.

Ала да алай эте тургѣан сагѣатда Т... шоссени тыйгѣычсыз кѣолунда да узун таягѣы бла, аркѣасында машогу бла бир деу таукек атланыб бара эди. Бу Герасим эди. Ол ызына кѣарамаздан ашыгѣыш эди; кесини элине, туугѣан джерине, юйюне бара эди. Джарлы Мумуну суугѣа батдырыб, ол кесини юйчюгюне чабыб джетиб, ары-бери затчкѣларын дженѣил огѣуна эски джабыугѣа джыйыб тюйюмчек этиб, имбашына атыб чыгѣыб кетген эди. Москвагѣа келтирген заманларында, ол элге джолну иги эскериб кѣойгѣан эди; аны бай бийче алыб келген эди; шосседен джыйырма беш кѣычырым джерде эди. Ол кѣаллай эсе да киши хорлаялмазлыкѣ батырлыгѣы бла кѣууаныб, шоссени бек кючлю бара эди; кѣзлери алгѣа джутланыб тюз кѣарай эдиле. Кѣарт анасы туугѣан джуртунда сакѣлагѣанча, тыш джерледе, тыш адамлада кѣб джолоучу болуб айланнѣандан сора, ол аны кесине чакѣыргѣанча, гузаба эди. Джанѣы тюше келген кече шош эмда джылы эди; бир джаны бла, анда, кюн батхан джанында, кѣкню кѣыйыры энтда агѣара эди эмда ташайыб баргѣан кюнню ахыр жарыгѣы бла аз кѣызара бара эди,—экинчи джанында экинди бола тебреди. Кече андан келе эди. Чыбыкѣла джюзле бла тѣгерекде джырлай эдиле, сабан чыбыкѣла да бир-бирлерине таууш эте эдиле. Герасим аланы эшиталлыкѣ тюйюл эди; кючлю аякѣлары кѣатлары бла оздурсала да, аны бла бирча, тереклени кечги сакѣ шыбырдашханларын да эшиталлыкѣ тюйюл эди; алай а ол кѣаралдым ургѣан, бише тебреген будайны танышлы ийисин сезе эди. Аны аллындан ургѣан джели—туугѣан джуртуну джели—аны бетине ийнакѣлаб ура эди, аны чач тюклеринде, сакѣалында ойнай эди; кесини аллында агѣаргѣан, садакѣча тюз джолну—юйге баргѣан джолну, кѣре эди; кѣкде аны джолун джарытхан сансыз-санаусуз джуддузланы кѣррюб, асланча кючлю, деменѣили атлагѣан эди, айтыргѣа, чыгѣыб келген ай кесини кѣызгѣылдым таякѣлары бла тамам кѣызгѣан джигитни джылытханында, Моск-

ва бла Герасимни ортасында энди отуз беш кычырым джатхан эди.

Эки кюнден ол, аны юйчюгюне кечюрюлген, эри аскерде болган кзатынны сейир тамашасына, юйчюгюне джетген эди. Герасим ал бурун аллах суратлагъа табыныб, ол сагъат старостагъа атланды. Чынъ алгъа староста сейирсине да тебреди; алай а, чалкы джанъы башланнъан эди: Герасимге, айырма ишчи болгъаны себебли, былайда огъуна кюлуна чалкы бердиле да ол бурунча чалыб тебреди, керилиб дюрюню атханы анъа къараган мыжыкылыланы аркъа джиклерин къалтырата, ол алай чала эди.

(И. Тургенев.)

ТЕМУРКЪА БЛА ХАМИТ.

Темуркъа эски чырпа бѣркюн таягына чанчыб, анъа таяныб, тѣрт джанына къараб турады. Былайгъа чыкъса, инджилиб джашагъан дуниясындан башына бош болуб, бир джанына чыкъгъанча болуб, кесини эски джюрек джараларын унутуб, ызына къайтмай ъмюрю былай къаллыкъча кѣрюб, иги кесек заманны сагышланыб турады. Алай тургъанлай, белибауу бош болуб, къойнундан къайиши тюшюб, Темуркъаны башындан татлы сагышларын, булутну джел сюргенча, сюрюб чачды. Керти тургъан, джашагъан халына къайтыб, къайишни алыб, билеклерин ѳрге этиб, къызыу ууб башлады.

Къандауур кесине алтын ат керек этдиргенди да, аны къайиш керегине бир ючлю ууаныкны союб, сюрюуде бош турмагъыз деб, хар бир сюрюучюге ийлерге бирер-ѳкишер къайиш тутдургъанды.

Инъир къурумунуна, Темуркъаны ѳки ѳтеги чакъмакъ болуб, чабырындан баш бармагъы къараб, атлагъаны сайын сыртында джарак саламчыгъы къалтырай, къойла бла стауатха келди.

Къошну аллында ауузунда чыгаркасы бла Къандауур бир къолун сыртына салыб, къамчиси бла ойнай, ѳрге-ѳнишге бара тура ѳди.

Хамит къош артындан чыгъыб, Темуркъаны къулагына шыбырдады:

— Мени Къандауур ѳлтюрлюк болур, бюгюн таш тийиб бир къой ѳлгенди да, къош артына салыб турама, къалай ѳтейим, бусагъатда айтайыммы, огъесе джашырыбмы къояйым?

— Биреуню рысхысына фитнеса ѳтерге джарамаз, къошха джыйылгъанлай, солгъан болушлусун айт да

къой, сен джашырама десенъ да, кеч, эртде болса да аны джюз кёзю барды, аланы бири кёрюб айтса, экинчи сени джашаргъа къоймазла.

— Огъай, мен алдаргъа излемейме, къалай этерге билмей, санъа къоркъуб сорама, болмаса, не мадарым барды, кесими эки-юч къойчугъуму бирин берирме. Аллах ючюн, Темуркъа, манъа урушханы болса, сен да бир аууз джетдир, мен Къыямьтда ишлегенли Къандауурдан къоркъгъанымча, бир джаныуардан къоркъмайма. Ол манъа ачыуланьб къараса, санларым къалтырайдыла.

— Къоркъма, хомух, нек къоркъаса аллай бир, не этерикди ол санъа, аллах кеси берген джанын кеси атгъынчы бир зат да болмайды.

— Къошну артында сойланнъан не затды,—деб, Къандауур тири-тири атлай келе эди.

— Джаш, кимни сюрююнденди ёлген къой?—деб Хамитни къабыргъасындан къамчи бла хыны тюрдю. Макъа джыландан джыйырылгъанча джыйырылыб, артына-артына барьб, Темуркъагъа къысыла:

— Меникиди, бююн чауулда таш тийгенди,—деб Хамит мугур джууаб этерге кюрешди.

(Аппаланы Х.)

Сёзлюк:

Джарак—таулада ёсген хансны атыды, чабыргъа салыргъа, мурджаргъа тёшерге хайырландырылады, малла да суюб отлайдыла.

АГЪАЗ.

Бизни бир-бир тау джерлерибизде сабанланы да, биченликлени да сугъарыргъа керек болады. Бир джолда, тегерегине да хуна этилген будай сабаннъа, биринчи кере суу сала тургъанлайыма, хунаны бир тешикчигинден бир тешигине кире айланнъан бир узунбел, узункъуйрукъ акъ агъазчыкъны эследим. Аны сабанлагъа зараны джетген огъай, заранчы чычханланы ол бек усда къурутуучусу ючюн анъа къатылмадым. Сабаннъа сууну джибергенден сора, ол суу джетиб джубранны, чычханны джер тюбюнде орунларына кирсе, аланы къачыб чыкъмай амаллары джокъду. Аланы хар бири къургъакъ джерге теркирек къутулургъа кюрешедиле. Сабанлагъа суу салгъан заманда бир тюр-

лю мыллыкчы кѳушла, джер тѳубюнде джашагъан джаныуарланы башына чыгъыучуларын билиб, сабанланы алашатын учуб, ол джаныуарланы мараб айланыучу-дула. Мени башымда—кѳкде бир кѳуш тынч сюзюлюб, учуб тѳгерекге айлана, бир-бирде уа кѳанатларын да кѳакъмай, тохдаб, сын болуб джерге кѳараб, айлан-нъанын кѳрдюм. Асыры сан этмедим. Сабанны ичинде суу да хазна джетмеучю, тѳбе джерчик бар эди да, мен да анъа суу джете болурму деб кѳарасам, акъ агъазчыкъ чычханны белинден кѳнделен кѳабыб, тѳбечикден, хуна таба айланыб, башчыгъын да ѳрге кѳлтюрюб рахат баргъанын эследим. Мен кѳзюмю агъазчыкъдан айыргъан кѳзюучюкде, ол кѳуш, окъча дже-тиб, агъазны тырнакълары бла буууб, мени хахай-тууайыма да кѳарамай, учуб кетди. Кѳуш агъазчыкъ-ны джерден ѳрге айыргъанында, ол ауузундагъын джер-ге ычхындырды. Агъазчыкъгъа джаным бек ауруду, ачыдым. Кѳушха тиш кѳысдым. Арабий, кѳуш аны кѳалайгъа кѳонуб ашарыкъ болур деб ѳрге кѳарасам, кѳуш сабанымы башында аны аякълары да, башы да бирге кѳошулгъанча, кеси да бир кѳуджур тукъум учханын кѳрдюм, не сейирди деб, кѳзюмю айырмай кѳарадым. Кесек заманны ичинде, ол тѳше келиб, менден узакъ болмай, бир ачыкъ тѳбечикге келиб тий-ди. Ол джерге тѳшерге мен да кѳатына джетдим. Кѳушдан ычхыныб баргъан агъазчыкъны ызындан бек сейирсиниб, хуна тешикке киргинчи, кѳараб турдум. Кѳушха не кѳыйынлыкъ джетди деб кѳарасам, богъурдагъыны юзюлюб тургъанын эследим. Бютюн да сейир-тамаша болдум.

(Тѳппеланы С.)

ДУБРОВСКИЙ.

Бир талай джыл мындан алгъа, кесини эллерини биринде, Кирилла Петрович Троекуров деб бир эски орус барин джашай эди. Аны байлыгъы, белгили тукъуму, танышлыгъы, аны эли болгъан губернияда анъа уллу сый, дараджа табыра эдиле.

Аны кесек излегенин да, кѳылыгъын да разы этерге, кѳлюне джетерге хоншулары хар заманда хазыр эдиле. Губернияда чиновникле аны аты сагъынылгъан джерде кѳалтырай эдиле; анъа кѳоркъуб сый бермек-ликни Кирилла Петрович берилирге тѳйыншлы борчну

алгъанча ала эди; аны юйю хар заманда къонакъладан толу эди, ала аны, ишсиз тургъан баринни, кѣзюн ачаргъа, аны бла бирге аны даурлу, таб бир-бирде уа къутургъан жарыкълыкъларында юлюш алыргъа хар заманда хазыр эдиле. Аны чакъыргъанына келмей къалыргъа неда белгили кюнледе сый берирге Покровский элге келмей къалыргъа киши базмай эди. Юй джашауунда окъуусуз адамны юсюнде болгъан осал къылыкъла барысы да анда бар эдиле. Саулугъу тамам кючлю болгъанлай, ыйыкъда ол бир-эки джолда ашдан аурлана эди, хар кече сайын да тартыб жарыкъ бола эди.

Крестьянларына эмда арбачыларына ол къаты эди, кесини акъылына келгенча эте эди.

Троекуровну къуру да этиб тургъан ишлери: кесини уллу джерлерине айланыуда, къууанча, тойда, оюнда заманын ашыргъанда эди. Аны кюн сайын джаны чыгъаргъан оюнларыны къабханына ким болса да джанъы танышладан бири тюшюучен эди. Алай а, эски шохлары да, Андрей Гаврилович Дубровскийден къалгъанла, ол оюнларындан къуру да къачмай эдиле. Дубровский гвардияны отставкада тургъан поручиги эди. Троекуровну къысха хоншусу, кеси да 70 джанъа ие эди. Не уллу болуму болгъан адамгъа да огъартын, ёхдем къараучу Троекуров, уллу мюлкю болмаса да Дубровскийни ариу кѣре эди. Къачан эсе да ала бирге къуллукъ этген себебден Дубровскийни тѣзюмсюз эмда таукел халиси болгъанын Троекуров сынаб биле эди. Ишлерини болуму аланы кѣб заманъа бир-бирлеринден айыргъан эди.

Мюлкю артына кетген хыйсабдан Дубровский, къуллугъундан чыгыб, кесине къалгъан элинде джашаргъа джарашхан эди.

Кирилла Петрович бу затны билгенинде, анъа кесини болушлугъун этерге изледи, алай болса да Дубровский аны бу ишин багъалы кѣрсе да, андан джукъ алмады. Джарлылай эмда кишиге бойсунмагъанлай къалды. Бир талай заман кетгенден сора, Троекуров генерал-аншеф болуб, къуллугъун да къоюб элине джарашды, ала джанъыдан тюбешдиле, къууанышдыла.

Андан беричи ала экиси да кюн сайын бирге бола эдиле.

(А. С. Пушкин)

Кюн иссиди, кѣкде не кесек да булут джокъду. Кюн адамланы тюз башларына келибди, хансланы, кырдыкланы кюйдюреди. Хауа сюзюлюб, тѣгюлгенин тохтатыб, шыкъыртсыз уюб къалгъанды. Не терекле, не суула къымылдамайдыла; болгъан ёлюб къалгъанча, элде тюзледе да табылгъан шыкъыртсызды, джукъ къымылдамайды. Узакъда зынъырдагъан адам тауушла чыгъадыла. 12 сажнада чибинни къалай учханы эшитиледи; къалын хансда ким эсе да ичине ташайыб татлы джукълагъанча хурулдайды.

Юйде да табылгъан шыкъыртсыз, тауушсуз болду. Кюнорта азыкъдан сора барысына бирча джукъу сагъат келди.

Атасы, анасы, атасыны къарт эгечи, къалгъан джумушчулары—хар ким кесини орунларына чачылгъанларын сабий кѣреди; оруну болмагъанла кими бичен бауда, кими бачхада, кими галереяда салкъын излейдиле, бир къауумла уа къалайда болса да ауур ашарыкъ аудургъан неда кюн исси онъун алгъан джерде бетлеринден чибинлени къорургъа къол джаулукъну атыб, къалкъыб къаладыла. Бачхачы да салкъын кѣкенлени ичинде созулады, арбачы да ат орунда джукълайды.

Илья Ильич джумушчула тургъан юйге къарады, анда барысы да шындык болуб табчанлада, джерде, сенцада къырылгъандыла; сабийле кеслери алларына къалгъандыла; арбазда тѣрт джанына айланыб, эркин къалгъанларына къууаныб, къумну къазадыла. Итле да кеслерини орунларына тереннѣ киргендиле; аланы насыбларына кишиге юрюрге керек болмайды.

Саулай юйню ичинде айланыб бир джаннъа да тюбемезге боллукъ эдинъ.

Тѣгерегинъде болгъанны урлаб, арбала бла арбаздан чыгъарыб кетерге тынч эди: бир адам да чырмау боллукъ тюл эди, ол джерде гудучула болсала.

Бу къаллай эсе да несин да унутдургъан, бир зат бла да хорлаб къолунъдан келмезлик, ёлю джукъу кибик, бир джукъу эди. Хар не да шыкъыртсызды; джаннъыз къайсы мюйюшден да гюрлю-тюрлю хурулдагъан тауушла келедиле.

Бир алада ким болса да эрлей джукъудан башын кѣлтюрюб, эки джанына сейир болуб, ой демей, къа-

райды да, ол бир кѣабыргѣасына бурулады, неда кѣзлерин ачмай, эринлерин кѣымылдата, джукѣу арасында тюкюреди неда, бурун тюбюнден нени эсе да мурулдаб, джанѣыдан джукѣлайды.

Бир башхасы уа, кѣымылдагѣан зат эте турмай, эрлей орундан эки аягѣына секириб туруб, багѣалы заманын тас этиб кѣояргѣа кѣоркѣгѣанча, сермеб квас болгѣан кружканы алыб, ичинде джюзе тургѣан чибинлени бир джанына элтирча юрюб (ары дери кѣымылдамай тургѣан чибинле, кеслерини болумлары маджал болуруна ышана, кючлю кѣымылдаб башлайдыла) тамагѣын чайкѣайды да, джанѣыдан оруннѣа джаралы болуб аугѣанча, ауады.

(Гончаров.)

ДЖУГѣУТУРЛАГѣА УУГѣА БАРУУ.

... Уучула эртден азыкѣгѣа тѣгереклешиб олтурадыла. Хар бирини артмагѣында арпа кѣатыкѣлары бла тузу бар эди, Сабаны артмагѣында уа бышлакѣ кесекчик да табылды.

Алай эте тургѣанлай, уугѣа джайылыб башлар заман джетди. Тенѣле сауутларын, хар не кереклерин джокѣлаб кѣарадыла. Ауурлукѣ этерик джюклерин бир джерге джайыб, бир-бирине тилек тилеб, хар ким ышан этген джерине кетди. Тедо тенѣлеринден айырылыб, ташлы тик сызгачыкѣны терк таяныб тебреди. Башына чыгѣыб айланчха джетгенлей, бир кесек мурукгу этиб, тенѣлерине бѣркюн булгѣады. Сора ол сагѣатдан аланы туураларындан ташайды.

Чыгѣыб келген кюнню таякѣлары Казбек тауну тѣпбесинде кѣарларын ариу джылтыратадыла. Эртденнѣи тубан ачылгѣанында, сойюмлю таула кѣрюндюле. Узакѣ Дариал ѣзен кѣрюнеди. Тедо бугѣунуб кийиклени джолларын сакѣларгѣа мурат этген джерине джууукѣлашды. Тикден чыкѣгѣанлай, тохдаб солууун алыргѣа шкогуна таяныб, тѣгерекге кѣарады. Онѣ джанында, джууукѣ джерде табхырчыкѣда, джугѣутур сюрюу отлай тургѣанын эследи. Уучуну джюреги тыкѣырдады. Ол шкогун акѣырын кѣлтюрдю. Алай а олсагѣатдан огѣуна энишге ийди. Окѣ джугѣутурлагѣа джетеллик тюл эди. Алагѣа кѣайсы джанларындан джууукѣлашхан таб боллугѣуна сагѣыш этерге керек эди. Эки джол-

дан сора ўа алагъа джол джокъду. Огъаргъы джол уўчулагъа къоркъуу сузду, алай а асыры туўрады, джугъутурла эслеб къачаргъа боллукъдула. Тёбеннъи джол бла алагъа бек дженъил джетериксе, алай а тамам къоркъуулу джолду. Тюбсюз джарны, къая секиртмени эрни бла барады...

„Хата джокъду, бир зат да болмаз!“ — деб, кеси-кесине шыбырдай. Тедо тёбеннъи джолну кетди“.

(К. Хетагуров).

Къойчу.

(Дагъыстан халкъ джомакъ.)

Бютеу дуняны титиретген Тимурну, санаб саны болмагъанча, кёб аскерлери келиб Дагъыстаннъа кирген эдиле. Ала кымыжа джарланы арасында тузлу топракъладан башха заты болмагъан Каспий тенъизни джагъасы бла джолоучу болгъандыла.

Тимур шатырла да кзуруб, бу джерде тынчайыргъа деб, буйрукъ бергенди. Аскерни суу бла джалчытыр ючюн, тёрт джанына бош гыбытла бла кёб тюе караванла джибергенди.

Барысы да суусабдан джана, аны бла бирча ўа, караванланы алларына къараб, Тимурну минъле бла болгъан аскерлеринден бир джанъызы кече джукъларгъа джатмагъанды, ахырында бир-бирини ызындан караванла келдиле, алай а бир джанъызыны да сууу джокъ.

Аскерни ичине халеклик тюшгенди. Тимурну джюреги ачыудан джарылгъанды, ол:

— Караванланы башчыларын мени къатыма чакъырыгъыз! — деб буйрукъ этгенди.

Бир минут да ётгюнчю, башларын да энишге тутуб, караванланы башчылары барысы да бий шатырны алында тохдадыла. Тимур аланы хар бирисине къайда болгъанын, къайсы джол бла джюрюгенин, джолда кимге джолукъгъанын соргъанды. Ала барысы да: „Дагъыстанда джолла аман эм къоркъунчлудула, былайыны халкълары барысы да таулагъа къачхандыла“, — деб бирча джууаб этдиле.

Ол заманда караванланы башчыларындан бири, Убайдулла деген узун бойлу къарт, алгъа чыгъыб, шош аўаз бла:

— Мени бек сыйлы хахимим! Мында, былайдан къараб кёрюнъен ол бетде, он къойну сакълаб тургъан бир къойчу джаш бар эди, ол джаш къойларына суу ичирмей турмазлыгъы себебли, джууукъда суу къалайда болгъанын билирге суююб, аны бери келтиригиз деб, буйрукъ этген эдим, сора...

Тимур ачыудан тёзелмей:

— Сора билдинъми да?—деб Убайдулланы сёзюн бёледиди. Убайдулла мыдах:

— Огъай, билмедим,—деб джууаб береди.

— Не ючюн?—деб кычырады Тимур.

Убайдулла башын энишге тутуб, алгъындан да шууракъ:

— Къойчу бизге къуюну кёргюзюрге суймей эди, ол бизге „Суу да, топракъ кибик, кеси иесине сыйлыды. Биз джерибизни тушманнга берирге суймейбиз, анъа кёре, бир тамчы суу да бермезбиз“ деди,—деб сёзюн бошады.

Тимур къутургъандан не этерин билмей:

— Сен а, сора анъа не этдинъ?—деб кычырды.

— Мен аны ёлтюрюрге суйген эдим, сора биргеме алыб барсам, ашхы болур деб, бери келтиргенме. Ол мында лагердеди.

уучу.

Тау эллени биринде бир мараучу уучу болгъанды. Ол бир кюн уугъа джайылгъанды, таулада кёб айланса да, аллына джукъ тюбемегенди, ызына къурлай къайтыб тебрегенди. Келе-келе, мийик къаяны башында олтуруб солуй тургъанлай, бир заманда бек шууулдагъан таууш тегерекни алгъанды. Уучу: „Кюрт юзюлдю“,—деб ёрге къарайма дегенлей, мийик кёкде джумулуб келген улуу къуш сермеб, тырнакълары бла кысыб, уучуну алыб кетгенди.

Къуш барыб, бир мийик къаяны ортасында раннга кьоннъанды. Уучуну алайда къоюб, ол дагъыда къайры эсе да учуб кетгенди. Уучу эс джыйгъанында, бойнунда шкогу болмагъанын эскергенди. Анъа да джарсыб, кьобуб рандан тегерегине къарагъанды: мийикден сыйдам кызыл къаяны не башы, не тюбю кёрюнмейди, аны ортасында тар ранчыкъ артында улуу терен дорбун. Ранда бир талай джаныуар сюек, бир къауумланы уа этлери да ашалаб бошалмай тура. Аланы кёргенин-

де, уучу кьоркьгъанды, алай а не этерик эди. „Дорбунда уа не зат болур“,—деб къарай баргъанды. Дорбунну артында ол кѣб адам сюекле, чириген бысдыр кесекле, белибау къайишле кѣргенди.

Уучу бек кьоркьуб, не этерге билмей тургъанлай, биягъы къуш къанат тауушну эшитгенди. Ол дорбундан раннъа чыкьгъанында, биягъы къушну кенъде учуб келгенин кѣргенди, уучу джанына мадар излеб башлагъанды. Гитче бычакъчыгъы болгъаны эсине тюшгенди. Аны кьолуна алыб дорбунну артына барыб джатханды. Къуш келиб раннъа кьоннъанды. Уучуну ѳлюб тургъаннъа санаб, къатына барыб аны аягъы бла къакъгъанды. Уучу кымылдамагъанды. Къуш уучуну юсюне миниб, джити бурну бла къабаргъа узалгъанлай, уучу джити бычакъчыгъы бла сермеб къушну богъурдагъын юздюргенди. Ачыусуннъан къуш бла джанына кьоркьгъан уучу кѣб сермешгендиле. Сора уучу къушну ѳлтюргенди, уучугъа да уллу джарала тюшгендиле. Ол рандан чыгъаргъа бир да джол болмагъанды. Уучуну бир зат эсине тюшгенди.

Къуш бек уллу къуш болгъанды. Уучу аны сойгъанды да терисин юсюне къаблагъанды. Къанатларын билеклерине байлагъанды. Рандан энишге секиргенди.

Уучу къаяны тюбуне тюшгенди да, юйюне сау-саламат баргъанды. Алай бла ашаб, джашаб кългъанды.

(4 кл. китабындан).

ТАМАНЬ.

Тамань—Россияны тенъиз джагъасында сахарларыны барысындан да эм осал сахарчыкъды. Мен анда ачдан ѳлюрге аздан-буздан кългъанма, аны юсюне да мени суугъа батдырыргъа излеген эдиле. Мен бир арбачыкъдан бирине мине, кече кеч болуб келген эдим. Сахаргъа кириб тебреген джерде, джангъыз таш юйню къатында, арбачы юч ат джегилген арбаны арыгъан атларын тохдатды. Сакълауул, черномор къазакъ, кьонъураучукъну зынъырдагъан тауушун эшитиб: „Ким келеди?“,—деб джукъусу да иги аязымагъанлай, ачы таууш этиб кычырды. Бир десятник бла бир урядник чыкъдыла. Мен алагъа кесими абчар болгъанымы да, казна иш бла уруш эте тургъан аскерге баргъанымы да ангълатыб, казна юй берирлерин изледим. Десятник

Бизни шахарны ичи бла тебретди. Къайсы бир юйге барсакъ да, бош тюлдю дей эдиле. Сууукъ эди, мен юч кечени джукъламай къалыб, джанымдан безген эдим да, ачыуланыб башладым: „Элт, хаджирет, мени къайры болса да, ариу олджаннга элтирик эсенъ да бир джерге болсун ансы!“—деб къычырдым.

— Энтда бир фатар барды, къурманынъ болайым, алай болгъанлыкъгъа сен жаратырыкъ тюлсе ансы: ол таза тюлдю!—деб десятник джелкесин къашый джууаб этди. Арт сѣзюню тюз магъанасын да айырмагъанлай, мен анъа: „Бар аллымда“,—дедим, сора кѣб заманны биз балчыкъ, кир орамчыкъланы бардыкъ да, тѣрт джанымда мен къуб-къуру эски буруула болмаса, джукъ кѣрмейин, биз туура тенъизни джагъасында бир гитче юйчюкге келдик.

Толгъан ай мени джанты межямыми къамиш башын, акъ къабыргъаларын джарыта эди; тѣгерегине ууакъ ташладан хуна этилген, эшик аллында биринчи юйчюкден эсе да гитчерек, андан эсе да эскирек дагъыда бир джанбаш юйчюк бар эди. Туура аны джанында тенъизни джагъасы тик къабхакъ болуб, тенъизге тигелей эди, тѣбен джаныбызда уа, къараууз кѣк толкъунла таймаздан сынъсыб чайпала эдиле. Ай, тенъизни тынчыкъсыз, алай болса да анъа бой салгъан кючюне сабыр къарай эди, мен аны джарыгъы бла джагъадап узакъда эки кеме эследим, аланы чибин аугъа ушагъан къара джелкен бегитиучюлери акъсылдым кѣкде, къымылдамай, кѣрюне эдиле. „Кеме тохдаучу джерде, кемеле бардыла, тамбла Геленджикге кетерме“,—деб, кѣлюме алай келди.

(Лермонтов.)

С ѳ з л ю к: Олджан—ахырат.

Фатар—юй, межям (былайда магъанасы къонакъбай, кече къалыр джер).

Хаджирет—баш бошлукъну излеб къачхынчы болгъан адам.

КЮЗ АРТЫНДА АГЪАЧДА.

Донну ары джанында, чегетде шош, хурметли кюз арты башланды. Акъ тереклени къуругъан чапыракълары шыбырдаб, джерге агъа эдиле. Такъузюк джолбучукъла, тѣгереклеринден от алгъанча, эмда аланы джу-

къаргъан чапыракъларыны ичлеринде кызыл бюртюкле, от тиллеча, джылтырай эдиле. Чириген эмда къабукъну ачы, барын да хорлаб чыкъгъан ийиси, агъачны ичин толтура эди. Къалын эм чырмауукъ къара наныкъ джерни юсюне чырмалыб созулады; аны созулуучу бутакъларыны бирге чалышхан джерлеринде къара наныкъны тютюн бетли, кёксюлдюмюрек джетген кёгетчиклери кюнню кёзюнден усда бугъа эдиле. Ёлген кырдыкны юсюнде ауанада, кюн ортагъа дери чыкъ къурумай тура эди, аны бла кюмюшленнъен чычхан ау джылтырай эди. Джаб-джангыз агъач тауукъну иш кёллю болуб къагъыуу бла чыбыкъланы джююлдегенлери шошлукъну буза эдиле.

Агъачны тынъылауукъ ариулугъу Пантелей Прокофьевични къууандыра, джюрегин джапыра эди. Ол, акъгъан мылы чапыракъланы джопбу джыйылгъанларын аякълары бла теблей, сабыр атлай эди.

Эслемей тургъанлай, терек тубюнден учхан къаралдым къанатлыны сёдегей терк учханына къараб туруб, дагъыда андан ары атлаб тебреди. Бир гитче кёлчюкню къатында, бир къауум чыбыкъланы сайлаб, кырыб башлады.

Ишлеб бошагъандан сора, Пантелей Прокофьевич чубур тончугъун тешиб, эзилген чапыракъланы ийислерин солуй, кырылгъан чыбыкъ тебени юсюне олтурду; ол кёгерген узакъ горизонтха, узакъда кёрюннъен кюз арты алтынландыргъан ала-къула агъачха кёб къараб турду. Узакъ болмай, арлакъда, кюрюч терек турады. Болмагъанча омакъды, ол саулай кюз арты суукъ кюнню тубюнде джылтырай эди, аны кеннъе джайылгъан бутакълары, отча кызыл чапыракълары бла таурухда айтылгъан тауушлукъ къанатлыны къанатларыча керилибди.

(М Шолохов)

АТАМ БЛА МЕН.

Мен анам ёлгенден сора, атамы мыдах бети андан да мутхуз болгъанында, мени юйде бек аз кёре эдиле. Джай кечеледе мен, джаш бёрючюкча, атамдан джанлаб, терек бачхагъа кысыла келиб, тюрлю лагъымла

бла джарты джабылгъан терезени ача эдим да, акъырын орундукъгъа джата эдим. Гитче эгешчигим хоншу комнатада кесини орундукъчугъунда джукъламай тургъаны болса, мен анъа джууукълаша эдим да, биз акъырын бир-бирибизни ийнакълай, мурулдаучу, сабийге къарагъан амманы, джукъусун бузмазгъа кюреше, ойнай эдик. Эртденбла танъ аз джарый, юйню ичиндегиле джукълагъан заманларында, мен терек бачханы узун къалын хансларында чыкъгъа ыз салыб, бурууну башы бла тюше эдим да, мени къармакъ чыбыкъла бла сакълагъан, кесимча антсыз тенълериме, прудха, бара эдим, неда тирменнъе бара эдим, анда джукъусу келе тирменчи эшикчикни кёлтюрге, сууну кюзгю юсю сезимли къалтыраб, къырыкъгъа кесин атыб, кюндюзгю ишин къолуна гузаба ала эди.

Барысы да мени атыма къачхынчы, хыны, джукъгъа джараусуз джашчыкъ деб, асыры кёб къайтарыб айтханларына, ахырында кесим да бу керти да былай болур деб акъыл этдим. Атам да бу затха ийнаныб, бир арада мени халиге юретеме деб кюрешгенлери болгъан эди, алай а аны бу дьгаласларындан бир да хайыр чыкъмады. Хыны, мыдах, къыйынлыгъы сау болмазча болгъан бетин кёрсем, мени къоркъуу ала эди да, къымсыз бола эдим. Мен аны аллында кёнчегими тарта, джан-джаныма къарай, аякъларыма кёзюу таяна, тура эдим. Бир кёзюуде кёкюрегимде не эсе да бир зат кёлтюрюлгенча бола эди; атам мени къучакълаб, тобукъларына олтуртуб, ийнакъларын сюе эдим. Ол сагъатда мен аны кёкюрегине къысылсам, экибиз да бирге—сабий бла хыны эркиши, дуниядан кетген анабыз ючюн джыларыкъ болур эдик. Алай а, ол кесини мутхуз кёрген кёзлери бла мени башымдан огъары къарагъанча, къарай эди, мен да аны алай этгенин анъыламай, къысыла эдим.

— Анангъы эскеремисе?—деб сора эди атам. Эскерем эдим мен аны? Айхай да, эскере эдим! Кече уянасам, мен къарангъыда аны джумушакъ къолларын излеб, бай эте эдим. Ол ауруб, ачылгъан терезени аллында олтуруб, алапат джазны келбетине мыдах къараб, джашаууну арт джылында андан айырылгъанын биле эди. Айхай да, эскере эдим мен аны!..

Алай а атам сорса, джууаб бермей эдим, саулай джыйырылыб, къолчугъуму аны къолундан дженъил

ычхындыргъа кюреше эдим. Анам сау болгъан са-
гъатда, анамы асыры бек суйгенден, кесини гитче
джашчыгъын эскермей эди. Энди уа ауур кыйынлы-
гъындан ол мени кърмей эди.

(Короленко).

ЩУКАРЬ АКГА.

Щукаръ акга асыры эс ташлагъандан кьолундан ма-
шогун джерге ийиб, бъркюн да кьолуна ала, керексиз
джерге: „Сау бол, Афанасий Петрович!“—дегенди.
„Аллахха шукур, саубуз, тауукъла бламы кюрешесиз
дейме?“—деб, ол джууаб этгенди, „Керти айтаса, алай-
ды!“—дегенди Щукаръ. —Эшда былай озуб бара эдим
да, кьарасам, кьолан тауукъчукъ, быллай тюгю бол-
гъан ёмюрде кърмеген эдим да, бар сора, бир да тѣ-
зѣлмегенме. Ансыма, бу алапат тюгю болгъан тауукъ
не зат эсе да, тутуб джууукъдан бир кьарамасам де-
генме да, ёмюрюмде джашагъанма, ёнъе, быллай сейир
затха уа кѣз ачмагъанма!“

Щукаръны хыйласы адам ийнанмазлыкъ зат болгъа-
ны себебден, Краснокутов аны ётюрюгюн кьысха огъу-
на ачды: „Алдама, кьарт обур!—деди ол анъа.—Тау-
укъгъа кьарарыкъ болсала, машокну ичине сукъмай-
дыла! Не затха урлагъанынъы айт да кьой?“

Бар сора, Щукаръ ишни болгъан болумуча ачыкъ
этгенди: бригаданы тауукъ эт бла басда этиб, сыйлар-
гъа акъыл этгенин айтханды. Щукаръны эсинде да бол-
магъанлай, Краснокутов андан сора ауруу болсун да
демей, айтханды: „Сабанчылагъа элтгенликге гюнах
тюлдю. Бир тауукъчукъну буууб бошагъан эсенъ, аны
машокга ур да, анъа кьошакъгъа энтда бирни таякъ
бла серме, аны тюл муну, бу кьозламагъан тауукъ-
чукъну. Тѣпбеличикни... Бар, джанъыз тауукъдан бас-
да биширелмезсе. Иги мараб, дженъил ур, ансы, аллах
сакъласын, кьарт къатын эслесе, экибизни да кьырыр!“
Щукаръ ишни былай болгъанына кемсиз уллу кьууа-
ныб, экинчи тауукъну да тутуб машокга салыб, буруу-
дан быргъады. Эки сагъатха кьошха келиб, Любишкин
хурордан кьайтыргъа юч челек кирген чоюнда суу
кьайнай, аны ичинде да туюю ёрге чыгъа, ууакъ туу-
ралгъан тауукъ этден чоюнну башына шорпа баш
кьалкыб тургъанды. Басда бек алапат болгъанды!

Алай а Щукаръ сынъар бир затдан къоркъа эди, ол да неди десенъ, сууну бир тохдаб башы кѣксюдюм болуб тургъан сай кѣлден алгъанды да, энди шорпасы ийис этмеге эди деб, анъа къоркъады. Алай а иш ол къоркъгъанча болмады: басданы бары да бирден махдаб, талпыб ашадыла, бригадир Любишкин а: „Мен быллай затны ёмюрюмде да ашамагъанма! Бютеу бригаданы аты бла, акгачыкъ, сениъе бюсюреу этеме!—деб да айтхан эди. Чоюнну дженъил огъуна бошата тебрегендиле. Чѣрчегиреклери ўа кеслери чоюнну тюбюне узалыб, басданы къалынын, аны кибики эт кесеклерин чыгъарыб огъуна башладыла. Щукарны шапалыгъыны бегин ёмюрге дери бедишлик этген иш туура ма ол сагъатда болду... Любишкин бир кесекни чыгъарыб ауузуна элтирге тебрегенлей титиреб бети агъарды.

(Шолохов).

СЕЙИР ШОХЛУКЪ.

Джай джылы инъирледе юдегибиз бла чыгъыб, суу тогъай-тогъай бюркюлюб сибирилген, кирсиз салкъын арбазда олтургъан эдик. Мен да юй бийчени адетинде джумуш эте, ийнек сауа, ушхууур эте айлана эдим. Джанъы джыйылгъан биченни ариу ийиси баудан келиб джаш заманымда атам бла биченликден бичен ташыучу заманымы эсеме тюшюре эдим.

Бир кюн инъирде арбазда алай тургъанлайыбызгъа, бир ариу кирпичик, баудан чыгъыб, арбазда олтургъанланы сан этмей, юсюбюз бла озуб, къысха ызына къайытды. Талай инъирни кирпичик алай джюрюб турду. Кишдикчигибиз да аны ёрге, энишге ашырыб башлады. Тутаргъа мурат этгенча, ол кирпичикни тегерегине чынъай-джорта бара эди. Биз кирпичикни ызындан къараб башладыкъ. Кирпичик юнню артында илипинден суу ичерге джюрюй кѣре эдим.

Алты ай болгъан кишдикчигибиз бизни андан да бек сейирсиндирди: мен ийнек саугъан заманда, кишдикчик къатыма олтуруб, сауб бошарымы сакълаучан эди. Сауб ёрге къобар-къобмаз аллымда чабыб, сют ичиучю консерва банкачыкъны джанын сакълаб тохдаучан эди.

Бир кюн инъирде кишдикчик тас болду да къалды. Келиб сют юлюшчюгюн излемеди. „Тас болубму къал-

ды?—деб мен да кыйналдым. Алай болса да банкачыгына сютчюгюн куюуб, челекни да ыргакыгъа тагыб солургъа олтурдум. Бир заманда къарагъанымда, кишдикчик кирпичи балачыкыны къарын джанчыгындан ауузуна къабыб алыб келе тура эди. Олтургъанла барыбыз да сейир болуб, аны не этерине къарадыкъ: кишдикчик келтириб кирпичикни банкачыкыда сютге шоб деб ыргъады. Кеси да арлакъ кетиб, бауурундан джерге джабланыб, кирпичикден кезлерин алмай, къараб тохдады. Биз барыбыз да бирден „ха-ха-ха“ деб кюлдук. „Былагъа къара, анъа сют ичерге керек болгъанын билмеймидиле?“ дегенча, кишдикчикибиз кезююзге джити къарады.

Кирпи балачыкъ банкачыкыдан кючден-бутдан чыгыб, юсчюгю да сют джугъу болуб, тёнъерей-кюба бау таба кетди. Экинчи кюн баугъа киргенимде, биченде кирпичи уячыгында эки гитче кирпичи балачыкыны кюйнуна кючакълаб, кюйругъун да тегереклерине гыланч айландырыб кишдикчик джатыб тура эди. Мени кергенинде, ол башын келтюрюб къарады да, ызына джатды да квалды. Ала ол суугъа джюрюген кирпичи балачыкылары эдиле. Аналары болмагъан сагъатда кишдикчик аланы сакълаб тургъанын антылаб, сейир болуб, мен да аланы тынчыкыларын бузмай кетдим.

(Байрамкзулланы Ф. Дж.)

ТАУБИЙ.

Таубий арбаздан чыгыб, элни кыйырында юзгерере джетерге, берю улугъан тауушланы кысха-кысха эшите башлады. Аны бла бирге Бузоуну джашчыгы Джашдыуну бир джылагъан бир да берюлеге тууайлагъан тауушун эшитди. Тубанда джукъ кермей, Таубий джашчыкыгъа таууш этгенинде, ол джылагъанын кююб:

Атам кыйдады, кюйланы берюле чачдыла да кетдиле?—деб кыйдан эсе да тубанны ичинден таууш этди. Анъа да селешмегенлей, Таубий юзгерере киргенинде, бир кыаум кюйла джер-джерге бушдукъ болуб, бир-бирлерини да бусаклары атыла, итлени да сан этмей, ач берюле да кеслерин кюйлагъа ата, Джашдыу да таякычыгы бла бир мюйюше кючхарны

джанына кысылыб тургъанлай табды. Джашчыкъ чаба-джорта къарыусуз болуб, атасындан да хапары болмай, бек уллу абзыраб эди. Къалгъан къойланы бир мюйюшге тыйыб, Джашдыуну да аланы къатларына сюеб, итлени да бѣрюлеге юсдюрюб, Таубий кеси суу отунладан от этерге кюреше башлады. Юлюшлерин да табыб, онълу адамны да эслегенлеринде, бѣрюле бираз джанлаб, кеслери къайгъылы бола башладыла.

Бу кѣзюуде тубанны ичин джарыб, таурухда айтылгъанча, тогъуз башлы эмеген кибик бир уллу эрши кѣлекге чыгъыб, ала таба айланды. Тюбюнде аты да мардасыз уллу кѣрюнюб, уллу къара джамчысы гебенча, акъ башлыгъы башына чырмалыб, бетин джаба атлы отну джанына барды. Ол а, къойланы иеси Тинибекни кичи джашы Мухамматды. Аны кѣргенлеринде, Таубий бла Джашдыу сескеклениб, ѳрге туруб, сын къатдыла. Не саламлашмай, не адетдеча „кѣб болсун“ деген сѣзню айтмай, ол дженъил атдан тюшюб, къой бускакланы аягъы бла ары-бери тюрте, Джашдыугъа джууукъ келиб, къамчи бла ачы ургъанында, джашчыкъны кѣзлери къара кечеча болуб, алайсыз да ауа-сауа тургъан санчыкълары батмакъгъа ачы тийдиле. Экинчи анъа бурулуб да къарамай, Мухаммат атына мине тебрегенлей, Таубий аны ызына джыгъыб, кесини таягъы бла уралгъанын урду. Алай а къалын джамчыдан анъа ѳтмеди. Мухаммат къамчиси бла Таубийни бетин-бетин сермегенинде кызыл къаны куюлуб, кѣзлери къаранъы этди, ачыгъан ачыуу бла ол таякъны Мухамматны башына джетдиргенинде, Мухаммат аякъ ючюнде кючден-бутдан сюелиб, къаллайла эсе да атына миниб, эл таба гузаба джортуб кетди. Таубий да Джашдыуну къан джугъу бетин тон этеги бла сылаб, кеси джууукъда къарала тургъан уллу чегетге джол салды.

(Найрамукъланы Х.)

МЕНИ ХОНШУЛАРЫМ.

Биз 1957 джыл октябрь айда юдегибиз бла Къыргызстандан келиб, Гитче Къарачай районну Ючкёкен элине, Алийланы Исмаилны, юйюне тюшдюк. Исмаил—сакъат адам. Ол бери кёчюб келгенли, тёрт айдан кёб болмай эди. Кеси да келгенли, эки айны совхозда ишледим деб джазгъан эди. Ол себебден, Исмаилны быллай джарашхан иги юйде кёрлюкме деб акъылым джокъ эди.

Исмаил аллай къысха заманны ичинде юйню саманын этиб, агъачын, ташын джыйыб, башына къошун табыб, мекам ишлеб, ичине кирирге къалай къолундан келди деб, кёлуме келди. Мен аны Исмаилгъа сордум.

— Агъач, къошун, шифер табылады,—деб джууаб берди ол.—Сау болсунла тамадаларыбыз, халкыгъа мекам кереклени табдырыр къайгъы этедиле, юйню уа орус хоншуларымы болушлукълары бла ишледим. Ала болмаса, гитче юйчюк этиб, кыйынымы да зырафха джояргъа башлагъан эдим.

— Алай дегенинги анъылаялмадым, нек зыраф боллукъ эди?

— Кел, кёргюзейим,—деб, Исмаил мени орамгъа алыб чыкъды.—Биз келиб ма ол юйге тюшдюк. Былайда юй орун алыб, мекам ишлерге тебретим. Райисполком мекам ишлегенлеге машина бере эди. Машина алыб таш ташыдым. Экинчи кюн юй орунну ёлчелеб, шнур тартыб, фундаментине орун къаздым, аны ташдан толтурдум. Мени аны бла кюреше тургъанымы кёрюб, ма бу хоншум Воропаев (Исмаил джолну бириси джанында къанджалбаш юйню кёргюздю) къатыма

келиб: „Юй тюбню узунлугъун къысхаракъ этгенсе, энтда бир метр къош!“—деди.

— Да энди этерими этгенме,—дедим мен.

— Огъай,—деди Воропаев,—сен алкъын джукъ да этмегенсе. Юйню тюбюне бир кесек къошхан кыйын тюлдю. Межамынъ тар болуб, экинчи бузуб ишлерге тебресенъ, ол кыйыныракъ тиер. Джыл сайын бир межам ишлеелмезсе, сагъыш эт, артда сокъуранма. Кел, мен да болушайым да, бир кесек къошайыкъ,—деди.

Мен, джукъ айтмай, тынъылауну басдым. Бу кесим башлагъан иш меннъе алакат кърюннъен эди да, „сен айтханча этейик“ деелмедим. Огъай деб къояргъа ўа, ол джылы келген адамны джанын кыйнаргъа тартындым. Ол да, мени кълюме келгенни сезген болур эди, джукъ айтмай, юйюне кыйытды. Мен да кюнортагъа юйге кетдим. Юйде ол адамны айтханына да эс бёлерек бола, кесим эсlemeгенлей, кълорек къалдым.

Бир заманда эшикке чыгъыб къарагъанымда, мени юй орнумда экеўленни иш эте тургъанларын кърдюм. „Арабий, была кимле болдула, не этедиле“,—деб барсам, Воропаев бла джашы юй тюбню узунлугъуна бир метр чакълы бирни къошуб ёсдюрюб барадыла. Мени кърюб Воропаев: „Сиз мен айтханнъа акгыллы болгъанча къргенимде, кесим иш бла къргюзейим деб, ишлей турама“,—деди. Былай этгенлерин асыры онъсунмасам да: „Энди сизни ишигиз болур, къалгъанын кесим этерме“,—дедим. „Башлагъан ишни бошаргъа керекбиз“,—деб, ишни къоюб кетерге унамадыла. Да алай эсе, ишлегиз дедим да, кесим да къошулуб, фундаментни салыб башладыкъ.

Ала экиси да саман этген, юйню къабыргъаларын сюеген заманлада да болушуб турдула. Терезелени, эшиклени къанъа кереклерин да ала бердиле. Къысхасы, мен юйню битдириб ичине киргинчи, алада тынчлыкъ болмады...

план.

(Аппаланы Б.)

1. Исмаилны юйюнден авторну айтхан хапары.
2. Юй ишлегенлени юсюнден Исмаилны хапары:
  - а) юй керекни къалай джыйгъаны;
  - б) юйню фундаментини къалай салыннъаны;
  - в) юйню ишлеуде Воропаевни этген болушлугъу.

Этиллик иш.

1. Хапарчыкны планын салыргъа.
2. Салыннган план бла изложение джазаргъа.
3. Воропаевни этген болушлугъун сохдала къалай анъылай эселе, изложениени аны бла бошаргъа

КЪУУАНЧЛЫ УРУНУУ.

Кюн башлагъа аз къакъгъанды. Минъи-Тауну тѣп-беси, алтын суугъа алыннганча, саргъалгъанды. Хар не шошду. Ол шошлукъну бузама деб къоркъгъанча, къулакъ суучукъ тауушсуз, акъырын барады. Былайгъа алкын кюн тиймегенди. Джерге хурмет салыб тургъан джашил кырдыкны юсю да мылыды. Анда-мында бапбаханчыкъла саргъала, кѣзюнъю алдайдыла. Алай а бусагъатда ала къайгъылы киши джокъду...

Хар ким ишинде къызыу ишлейди. Джаммолат барына кѣзюу бара арыгъанды. „Шайтанлача, дженъил къымылдайдыла, бети къара болгъай эди, аланы киши озмаса“.

Юнюс салгъан планындан джукъ не артыкъ, не кем болады деб къоркъгъанча, тынъысыз айланады. Аны алимни бетине ушаш хурметли джаш бетин кѣзлюкле бир аз уллаяракъ кѣргюзтедиле. Ол, кече да юйюне энмей, мында къалгъанды.

— Бизни ёмур джанъы затла ишлеуню ёмюрюдю. Ишлегенибизни биз ёмюрлюкге ишлейбиз. Ол себебден деменъили, ариу, таб болургъа керекди,—деб, Юнюс ол сѣзлени ненча кере да айтады.

Юнюс ишнн деменъили этген бла бирча, элде бу усдалыкълагъа кѣблени юретеди. Эртденблагъа къуру юй тюбле болмаса, башха джукъ болмагъан джерледе мекам къабыргъала ёсе башладыла. Шамил А. Островскийни „Бизге джолла барысы да ачыкъдыла“ деген джырын джырлаб башлады. Ишлей тургъанла бары анъа къошулдула. Алагъа къаяла да эжиу этедиле. Джашла тюгел джырни аягъына да джетгинчи, „эжиу этген алай тюлдю, былайды“ дегенча, аладан узакъ болмай тоб атылган тауушча, бир таууш эшитилди. Бары да, къулакълары санъсыб, таууш чыкъгъан таба къарагъанларында, къаяланы башларында, тубан-

ны ичинде аджашхан кьанатлылача, букъу кьатыш кёкге чыкьгъан ташланы кёрдюле. Ферманы ишлей тургъанла бу тауушдан илгенселе да, ташлары бошала тебрегенлей, джанъыдан таш атдырыб башлагъан бригадагъа разы болдула.

Къабыргъала адамны тугел белине джетгинчи, таш бериучю машина, къуйгъучуна да бир машок гардошну салыб, элден келди.

Биягъы тынъысыз Джаммолат келиб, джашланы да тынъысыз этди.

— Майна, тейри аллыкъла, шнуру тюз тартмагъансыз да къабыргъаны белкъау къалаб барасыз. Мени къарт кёзлерим чакълы бир кёрмеймисиз?—деб, Джаммолат, бир къолу бла драп къабдалыны этегин къарасаут салыннъан белибаууна чанча, бир къолуну орта бармагъы бла да къабыргъаны кёргюзе, айтды.

— Энди не этебиз да, акга?—деди Петро.

— Акга энтда сизни акга болуб кёргюнчю джашаргъа умут этеди. Энди джашаб башлагъанбыз биз, акга къауум. Сиз кьайнайсыз, туугъанлай, кемпекге, къалачха туугъансыз, Биз... Джаммолат алай башласа, тохдатхан кыйын болгъанын биледиле.

— Джаммолат, энди къалай этебиз?—деб, Тохдар тилеген халда сорду.

Ол тилекде „сёлешгенинъи бусагъатда бир къой да, къалай этебиз, бир айт“ деген магъана анъылашынады.

— Ызына седиретигиз ол башында эки тизгинни,—деди Джаммолат.

— Джашла мыдахдан, ауузларыннан сёзлери чыкмай, ташланы бир-бир къобарыб башладыла. „Биз окъугъан заманда да сохта бригадала болсала, былай этерик болмаз эдик,—деб Тохдарны кёлуне алай келди. Бир сагъатны ичине къобарыкъ ташланы къобарыб, джашла, Джаммолат айтханча, тюз къалай башладыла.

(Байрамукъланы Х.)

Бу сёзлени доскагъа джазыб айырыргъа: *хурмет, алим, тейри аллыкъла, къарасауткъаяла да эжиу этедиле.*

П Л А Н.

1. Табигъатны болуму къалайды?
2. Юнюс ишге къалай къарайды?
3. Джашланы кёллери къалайды? Ол неден белгили болады?

Этиллик иш.

1. План салыргъа.
2. Изложение джазаргъа.
3. Хапарчыкъгъа башха ат атаргъа.

УРУНУУНУ АДАМЛАРЫ.

Аминат бла Хамит хар классха не зат этериклерин белгили этдиле. Бираздан эки юнюк къатында да топуракъ басымла хазыр болдула. Бир къауум сохда звенола юйлени къабыргъаларын сюрте башладыла. Бир къаууму да келиб, Хусейни звеносуна болушады. Алай бла иш кызыуъгъа кирди.

Федор Федорович кызыл уголокну тюбюн салыргъа алтынчы классны сохдаларына, Юнюс айтханча, джерни къаздырыб башлады. Къаздырыб бошагъандан сора, кеси юй тюб салдырыб тебреди. Джылыны уллайгъанын да унутуб, ол къолларын иште дженъил - дженъил кымылдатады, ишлей тургъанлай, сохдалагъа тюрлю-тюрлю хапарла айтады.

— Отуз джыл мындан алгъа, мен Хурзукга джанъы баргъан заманда, сабийлерин школгъа джибермеген юйле аз тюл эдиле. Ала бир джаны бла къаранъылыкъдан, бир джаны бла кулаклары сёзлерине алданнъанлыкъдан эте эдиле. Биз да юй-юйге кириб, окъуу, джарыкълыкъ ашхы болгъанын, окъумагъанны сокъур болгъанын халкъгъа синъдире эдик. Энди уа кёресе: окъуй, джаза билмеген не къарт, не джаш джокъду. Къуру бизни элде орта школда бешдюзден артыкъ сохда окъуйду. Быйыл бизни школларыбызда минънъе джууукъ къарачай усдаз окъутады, — деб ол хапарын тохдатмагъанлай ишлейди.

Иш дженъил аякълы болду. Эки юй да бузча сыйдам сюртюлдюле, бузоу орунну къабыргъалары битиб, плотникле бла бир къауум абадан сохда баш агъачларын салдыла. Къызыл уголок бла контораны тюблерин бир къауумла сала барадыла. Аланы ызындан да къабыргъаларын къалайдыла. Къызланы юйлери бла джашланы юйлерини полларын урадыла. Юнюсча, къарт Джаммолат да «тейри алмазлыкъла» дей, кишиге ышанмай, этилген ишни барын да кёзю бла кёрюб, къолу бла тутар ючюн, отуз джыл болгъан адамча, тири айланады. Сюлемен керекли затланы дженъил табдырыгъа элге машиналаны ашырады, ашарыкъ-ичерик джетимли болурча баджарады, Аминат сохдалагъа башчылыкъ этеди, бригадала, звенола джырны къутуртуб ишлейдиле. Кюнорта замангъа комсомолну райкомуну секретары Даут машина бла келди. Саламлашхандан сора, Хамит бла Сюлемен къатыш мекамлагъа къарай джайылды.

Федор Федорович «ой анам, ой анам» деген таууш чыкъгъан таба башын кёлтюрюб къарагъанында, кесини сохдасы Мурат къолун кёкюрегине къысыб, джыйырылыб тургъанын эследи.

— Не болгъанды, Мурат? — деб ол къатына баргъанында, къолуна таш тийиб, къаны бара тургъанын кёрдю.

Байларгъа Федор Федорович кесини хурджунундан къол джаулулгъун чыгъарды. Алай а ангъа топуракъ джыгъылыб тургъанын кёрюб, ызына дженъил салды. Сора кесинден сызла баргъан, акъ тыш кёлегин эрлей ёрге этиб, аны тюбюнден чыммакъ ариу ич кёлегин чыгъарыб, андан джыртыб, Муратны къолун байлады.

Федор Федорович Муратха:

— Энди къолунгъу джукъгъа тийирме, — деди.

Алай болгъанлыкъгъа ишни сюйген джашчыкъ джангъыдан ишлеб башлады.

(Байрамукъланы Х.)

п л а н.

1. Ишни аллы.
2. Федор Федоровични хапары.
3. Сохдаланы болушлугъу бла этилген ишле.
4. Федор Федоровични Муратха болушханы.

Этиллик иш.

1. План салыргъа.
2. Изложениени джазаргъа.

КЕЧЕЛЕ-КЮНЛЕ

(Очерк).

Мууал бола башлагъан чюгюндюр чапыракъланы юслеринде тохдагъан чыкъ тамчыла эртденнѝ кюнню сѝдегей таякълары бла джим-джим джылтырайдыла. Сора бютеу дуния кѝм-кѝк къатапаны накъут-налмаз бла джасаб къойгъанча кѝрюнеди. Андан кюн кызаргъа чапыракъланы букъу басыб, алай тургъанлай бозарыб баргъанча боладыла. Ашхамдан ары уа, не чыкъ тамчыланы, не кѝк, не боз, не мууал чапракъланы, не тракторну ызындан тизилиб баргъан дупбурлада уллу-уллу чюгюндюрлени кѝрлюк тюлсе. Энди быланы барысы да бирча къаралдым тѝбечикле болуб къаладыла.

Эртденден инъирге дери табигъатны былай къуджурла тюрленнѝнин Хусей кюн сайын кѝреди. Ол бу айдан бери, кечесин-кюнюн айырмай, чюгюндюр къазалды. Тракторну тизгинлеринден не кесек да джаллатмаз ючюн, хаман аллына къарагъанлай келеди. Сора табигъатны назик суратлары аны кѝлюн кѝлтюрюб, джюрегин джарытханлай турадыла. Аны юсюне урунуу джыры, джигерлик джыры. Ахырысы, иш не къадар кѝб болса, Хусейге ѝмюр-дуния зауукъдан зауукъ болуб кѝрюнеди.

Октябрь айны ахыр сюремиди. Чюгюндюр хазна кълмай къазылыб бошалгъанды. Алай а къачха не ышаныу барды, билмей тургъанлай, не къар, не джанъур джаууб кълса, сууукъла кысыб къойсала...

— Энди иш бошалгъынчы кюнюне 3—4 сагъатдан кѝб джукъларгъа боллукъ тюлдю. Ансы болгъан бизге къараб турады, — деди Хусей комбайнер нѝгери Васильев Семеннѝа, ауузланыргъа чѝкгенлеринде.

— Керти айтаса, алайсыз къазыб джетдираллыкъ тюлбюз.

Семен урунууу суйген джарыкъ адамды. Техникадан терен хапары барды. Ишни юсюнде аны сары шилли келбети артыкъ да бек чырайлы болуб кѝрюнеди.

— Ол бир джаш эди! Ахырысы, адам джанындан юлюш этер. Мен аллай адамгъа тюбегенме, — деб хапар айтады джашлагъа Хусей.

Огъай, Хусей иги адамлагъа кѣб тюбегенди. Семену орну да бир башхады ансы. Оруслу бла къарачайлыны арасындагъы бу тукъум татлылыкъ халкъланы ленинчи къарнашлыгъындан туугъан джанъы дуняны тиниди.

Октябрь байрамда Хусей бла Семѣннѣа къууанч юсюне къууанч келди. Была, ишни белгиленнѣен заманнѣа тындырыб, къыралгъа 164 гектарны хар биринден 200-ден артыкъ аслам таза шекер чюгюндюр бергендиле.

(Акъбайланы А., „Ленинни байрагъы“, № 3426).

Этиллик иш.

1. Текстге джууукъ изложение джазаргъа.

ЕЛМЕСХАН

(О черк).

Кетген къачны иссилегин джай кюнледен айырыргъа кыйын эди. Саргъалсала да джайлыкъла, къууатлы эдиле. Муху башыны мийик джалан сыртлары чууакъ кѣкге тирелиб тургъанча кѣрюнедиле. Кюнню кѣзю бартаргъа кысылгъанды. Шобалдан - Чатны аягъында Муху сууну бойнунда джанъы мекамла кѣрюнедиле. Бу Огъары-Тебердини биринчи сют фермасыды. Эски стауатдан узакъ болмай, талачыкъда ийнек сауадыла. Акъ халатлы кызла челеклерин толгуруб, тизилиб тургъан флагалагъа ашыгъыш кѣотарадыла...

Елмесхан ийнек саууучу болуб ишлегенли, онеки джыл болду. Ол джыл сайын онтѣрт ийнекге къарайды. Хаман да сют саууда джыллыкъ борчун артыгъы бла толтурады. Аллай бир заманны ичинде аны бир джанъыз малы чарпымагъанды. Быйыл Елмесхан хар ийнекден 2500 килограмм сют сауаргъа сѣз берген эди. Ол, ишин тындыргъынчы, кѣзюне джукъу кирмеген адамды. Джыл джарымгъа Елмесхан хар ийнегинден 2657 килограмм сют саууб, къыралгъа берди. Аны июлдан бери

саугъаны планыны тышындады. Быйыл 18-чи июнда Муху-Башында къар джаууб, суула бузлагъанларында, Ёлмесхан бузну къоллары бла бузуб, ийнеклерине суу алай ичире эди. Ёлмесхан сютню кёб сауар ючюн, районда малчыланы эришиулеринде алчылыкъны алгъанды. Аны кёкюрегниде «Социалист эришиуню алчысы» значогу джылтырайды. Ёлмесханни партияны обкому бла облысполком 10 кере «Махдау къагъыт» бла саугъалагъандыла. Партияны райкому бла крайисполком да «Махдау къагъыт» бла эки кере саугъалагъандыла. Қъарачай райком бла райисполком, совхозну дирекциясы, партия, профсоюз организациялары берген саугъаны саны андан да кёбдю...

Андан бери иги кесек заман кетди. Қъыш тюшдю. Ол кесини акъ джабыуун джерге джайды. Малла баугъа джарашдыла. Ёлмесхан биягъы джигерлиги, усдалыгъы бла областха керти да белгили болду. Ол джылны аягъына дери ийнегинден 3370 килограмм сют сауду, Ёлмесхан энди джангъы джылда андан да иги ишлерге хазырланады.

Ёлмесхан тенглерине болушур ючюн къалмайды. Акъбайланы Балдан, Чомаланы Зайнеб, Гапболаны Зайнеб ишни эбин биле, тюзеле барадыла. Ала Ёлмесханни юлгюсю бла ишлеб, быйылгъы сют борчларын артыгъы бла толтурдула.

Черкес сахарны арасында скверни къаты бла баргъан аллеяда мияла рамагъа салыныб тургъан уллу суратны кёрлюксюз. Аны къара чачы, кёзлерини джылтырагъанлары, суююмлю ышаргъаны аны урунууда энтда джангъы хорламла этерине ийнандырадыла. Ол областны белгили къызы Боташланы Ёлмесханды. Аны аты областны, крайны сыйлы китабларына тюшгенди. Тебердини таулу тиширыуу урунуу дунияда эм уллу насыб болгъанын танытады.

Малчыланы, ферманы, совхозну бет джарыкълы этген Ёлмесханча джигитлени таза джюрекден урунуб, бир-бирине болушуб адамланы джашау болумларын не къадар ёсдюрюр ючюн кюрешгенлериди. Ёлмесхан бизни заманны джигер къызыды. Керти джигерлеге минъ кере махдау.

(Хубий. аны О., „Ленинни байрагъы“, № 3582.)

Этиллик иш.

1. План салыргъа.

Елмесханны къаллай адам болгъанын (характеристикасын) джазаргъа.

СУРАТ.

Сурат институтну бошаб, инженерлик этгенли, эки джыл болады. Шахтаны ишин, ишчилени халилерин не къадар иги билир ючюн, ол джер тюбюнден чыкъмагъанча ишлейди.

Бюгече да шахтадан чыгъары келмеди. Джылы орну бла орундугъу кёзюне кёрюнсе да, унутургъа кюреше, мылы шахтада къалды, эртденбла эртде нарядха барыргъа керекди, ол себебден тешине, кийине айланыргъа суюмеди.

Шахтагъа бютеу айланыб, энтда төрт джанын тинтерге изледи, алай этер ючюн, джерни тюбюнде онбеш километрни айланыргъа керекди...

Джукъусу бёлюннени ючюн болур, къулакълары шууулдайдыла. Асыры ауурдан эки аягъын кёлтюрюб алалмайды...

Бара барыб Сурат къара суучукъну джанына олтурду. Аны къарыусуз шыбырдагъаны гюрюлдеб баргъан Къобан сууну, аны джагъасында юйюн, адамларын, сабийлигин эсине тюшюрдю...

Ол, шахтагъа айланыб бошаб, онбешинчи горизонтха келгенинде, эртденнъе алты сагъат бла джарым болгъан эди. Шахтада джорюучю трамвайны келтириб, аны бла башына чыкъды. Кёзлерин джарыкъ къамата, наряд джыйылычу юйге барды. Анда адам кёбдю. Кюле, накъырда эте, хапар айта ишге кёзюулерин сакълайдыла.

Ишчилени тюрлю-тюрлю ишлеге юлешиб, этериклерин айыртханындан сора, Сурат сменагъа неллай бир кёмюр къазылгъанын телефон бла сорду: сутканы ичинде 700 тонна кёмюр къазылгъанды, план толгъанды.

Тамада инженерни кабинетине кириб, шахтада болумну анъа айтхандан сора, Сурат кете тебреди, алай а

тамада инженер аны сабыр этдириб, аллыбыз ыйыкъ-да не зат ишле этилликлерин айтды.

Сурат кабинетден чыгыб, наряд юйге да къайта, юйюне айланды.

Кёбню кёрген, кёбню билген уллаяракъ шахтачы Иван къолундагы шахтер лампачыгын сол къолуна ала, Сурат бла джылы саламлашды, къалгъанла да бир-бир келиб къолун тутдула. Сурат ала бла джарыкъ саламлаша чыкъды.

Шахтачылагъа кесин алдырмакълыкъ инженерге уллу сыйды, алай а ол алай болгъанын Сурат биледи. Инженер болуб бери джанъы келгенинде, анъа шахтачыла ийнанмагъанлыкъ этгенлерин да унутмагъанды...

Иванны инженер диплому болмаса да, шахтаны ишине усады. «Айырма шахтачы» деб да анъа аны ючюн аталгъанды. Иван, эшикден чыгыб баргъан Суратны кёргюзюб, тегерегиндегилеге кёз къыса ышарды.

— Сиз, мен билгенча, билсегиз эди бу къызчыкъны. Шо мени къызым горняк болса, не бола эди. Ма бу къызча болса. Кюреше бездим, шахтаны чотундан окъу деб. «Мен кинода ойнаучу артистлик окъурукъма»,—деди да кетди. Билеме, ол да игиди, алай а шахта мени джаныма къаныма да синъенди да, хар кимни да ол ишге тартаргъа сюйюб турама. Не да болгъай эди да, Мени Суратча бир ёхдем къызым болгъай эди, — деб Иван керти термилгенин айтды.

(Байрамукъланы Х.)

П Л А Н.

1. Сурат инженерлик этгенли, эки джыл болады.
2. Сурат кёб айланыб шахтаны ишлерине къарады.
3. Кюнлюк план толгъанды.
4. «Айырма шахтачы» Ивановны Суратны юсюнден ишчилеге хапар айтханы.

Этиллик иш.

1. План салыргъа.
2. Текстге джууукъ изложение джазаргъа.

ДЖИГИТЛИК.

Генерал кьолун ёрге тутуб:

— Уллу Германия ючюн, бизни хорламыбыз ючюн тартайыкъ, — деб стаканда мылы кьоймай джутду. Офицер да андан артха кьалмады. Столда ашарыкъланы дженъиллетиб, экинчи да стаканланы толтургъанлай, биягъы генерал нёгерине сёз джетдирмей:

— Бу тегерекде аманлыкъчы партизанланы башчылары Борхоз... деб, кече-кюн да тохдамай, кьазауат этиуню джоругъун бузуб айланнъан бир коммунист барды... Биз аны тамбла, бирси кюн табхан да этербиз, кьолун, аягъын да байлаб, кеси айланыучу чегетине элтиб, эки аягъындан терек бутакъгъа асарыкъбыз. Борхоз улун, аны партизанларын думп этер ючюн тартайыкъ, — деб ичин эрлай кьагъыб, стаканны столгъа салыб олтурду, алай а, джылыныб, офицер ичиб башлагъынчы, дагъыда сёзюн тохдатмады:

— Партизанла керти да бир залимледиле деб тура эдим. Ала джигитле болсала, элге да бир кирир эдиле. Мен мында айланнъанлы, бир партизан кьатыма джууукъ келиб билмейме... Была алай залимле эселе, нек кёрюнмейдиле, кьайдадыла? — деб махданыб, сёзюн бошагъынчы, эки орундукъну тубюнден эрлай секириб кьобуб, партизанла автоматланы юслерине тутдула. Балашов да бир нёгери бла чабыб юйге кирди.

— Кьолларгъызны ёрге тутугъуз — урабыз! Ол сенден кьоркъгъан партизанла бизбиз! — деб, Аскер алына атлагъанлай, джунчуб, эс ташлаб, сауутларын да алалмай, кьолларын кёлтюрдюле. Партизанланы бири тинтиуюл этиб, джапларында герохларын, джюлгючлерин алды. Тиширыу джасдыкъны артында автоматланы алыб партизанлагъа берди. Партизанла аланы кьолларын байладыла.

— Генерал джюйюсхан, Борхоз улун кёрюрге излей шой эдинъ да! Ма аллынъда келиб сюелгенме, ёзге не излейсе?! Ким кимни байлады? «Бёрю да тутады, бёрюню да тутадыла». Кьаллай бирни тутхан эсенъ да, тюшдюнъ кьабханнъа... Джанъыз таууш этгенлейигизге, экигизни да уруб кетерикбиз! — деб, Аскер аланы сюрюб эшикден чыгъарды...

Танъ джарыгъынчы, элден чыгъыб чегетге кирдиле.

Агъачны къалынына джетгенлей, генерал нѣгерлерине кѣзю-башы бла билдириб, тереклени ичине секириб ташайды. Ол экиси да башха джанына къачдыла. Аскер бла Балашов генералны олсагъатдан ызындан джетиб тутдула. Къалгъан партизанла эки офицерни излеб тамай, узайыргъа тебregenлей, партизанланы бири кѣкелени ичинде джашыныб тургъанларын кѣрюб, къатларына келгенлей, эки офицер да секириб къобуб, партизанны эки джанындан табанланы бериб аудурдула. Партизанны тауушуна Балашов джетиб, алайда экисине да бычакъны джетдириб, къобмазча этди. Партизанла бары да джыйылдыла. Генералны кѣзлерин байлаб алыб кетдиле.

Танъ белги бере, штабха джыйылдыла. Генералны экинчи кюн самалѣт бла Москвагъа къоратдыла.

(Хубийланы О.)

П Л А Н

1. Немча генерал партизанланы юсюнден не айтады, акылы къалайды?
2. Партизанла немчаланы къалай тутдула?
3. Борхозланы Аскер немча генералгъа къаллай джууаб берди?
4. Немчаланы алыб бара джолда къаллайла болдула?

Этиллик иш.

1. План салыргъа.
2. Эпиграф джарашдырыргъа.
3. Изложение джазаргъа.

АСКЕРЧИЛЕ

Украина, Гайсин сахар. Къыйырсыз кѣкде джулдузла джукъара башлагъандыла, толгъан айны джарыгъында кѣк джерни этеклерине тирелиб тургъанча кѣрюнеди. Былайда суу таууш эшитирик тюлсе, заводланы, фабриканы ишлеген сагъатда дынъырдагъанлары, чарх тауушлары шош хауаны къозгъайдыла. Узакъда машиналаны бугъасыны тауушу эшитиледи. Кенъ тюзледе бошлукъгъа юреннѣен аяз, белге джетген будай сабанланы чайкъаб, бир къыйырындан бир къыйырына чыгъады. Былайда ай эртде чыгъады, кеч батады. Кѣзюнь джетген джерде таула огъай эсенъ сыртла абадан

дупбурла да кёрюнмейдиле. Танъ аласында джукъу татлы болады, кече да артыкъ къарангы кёрюнеди. Эртденден инъирге дери аякъ юсюнде айланган аскерле нелерин да билмей джукълайдыла, алай а керекли джерде къарауулла сакълайдыла. Ала кёрмей, чыпчыкъ озарыкъ тюлдю. Керек болса, сагъайыб, аскерлени аякъ юсюне салыргъа беш минут керекди.

Танъ джарыгы бла бирге:

— Къобугъуз!—деген кескин таууш аскерчиле джатхан юлени ичин занъырдатды. Къобаргъа онъсунмаганлыкъгъа, юренчек болуб, джайгы джуурганланы эрлей юслеринден быргъаб, аскерчиле, дауурсуз къобуб, джалан кёлеклери бла, джалан баш, къуугъунна чыкъганча, эшикге тегюлдюле, кёзню джумуб ачхынчы, командирни буйругъу бла тёртюшер болуб тизгинлешдиле.

Старшина алларында ызындан да къалганла чабыб тебретдиле. Кенъ арбазны тегерегине чабышыб, юч къат айландыла...

Гайсин шахарда аскерчилени ичинде оруслуладан сора да украиналыла, къыргъызлыла, къазахлыла, татарлыла, къарачайлыла, азербайджанлыла, гюрджюлюле, эрменлиле, черкеслиле, тегейлиле дагыда бизни къыралыбызны къыбыла, кюн батхан, кюн чыкъган жанларында джашаган миллетледен кёб адам барды.

Быланы, бир юйча, бир-бирине кёргюзген неди десе, ала бир къралны сакълайдыла, бир иннетлидиле.

Ашыгыш бет джуууб бошаганлай, джюз адам сыйынган хант юйге кирдиле. Хар бирини юлюшо столгъа салыныб хазыр болуб турады. Ашаргъа беш минут берилгенди. Былайда селеше, чам эте турургъа заман болмайды. Бери кирдинъ эсе, къашыкъны чыгъарда, шорпангы къайнай тура эсе да, сууукъ ётмек бла сорушдуруб, ичерге кюреш, былайда башха затха эс белеме десе, ол кесек заманна ким да ауузланыб чыгъаллыкъ тюлдю.

Тобчук олтуруб турганлай, Аскер шорпаны асыры эркетиб ичгенча кёрюб:

— Алан, юй бирге замандача узала турма, мында бёрюча узалыб, къушча, джутмасанъ, боллукъ тюлдю,—деди.

— Ашда уялган мухар дейдиле, — деб, Науруз да къошду. Аскер къарынлы шемшер чолпуну толтуруб,

шорпагъа тилин чимдете, ыйлыкъгъандан ызына тегер мадары болмай, энишге ашырды. Сора джашланы чамларына джууаб этмей чыдамады:

— Да, эгечден туугъанла, излей эсегиз: «Ашда бөрю, ишде ёлю», — деб да айтадыла.

(Хубийланы О.)

П Л А Н

1. Украинада Гайсин шахарда табигъатны болуму.
2. Аскерчилени эртденнъи къобуулары.
3. Аскерчиле кимледен болгъанлары эмда аланы бир бирлери бла къарнашча джашагъанлары.
4. Аскерчилени эртден азыкъ ашаулары.
5. Джашланы чамлары.

Этиллик иш.

1. План салыргъа.
2. Изложение джазаргъа.

ТАУЛАНЫ ХАПАРЫ.

Кюнню кезю чегетден чыгъаргъа джолоучула эшек-лерини джюгюн алыб, кек талада тохдадыла. Кырдыкга олтуруб, чабыр джанъырта тургъанлай, Тауланни кез-лерин къамата, кюн, чибинлени къозгъай, тийди. Чабыр-ларыны чыкларын тизгенин да къоймай, кюн чыкыгъан-нъа айланыб айтды:

— Ассалам алейкум!

Таулан кимге салам бергенин тегерегине къараб кер-мей, Ибрахим сорду:

— Таулан, кимге салам бердинъ, къарайма да, адам кермейме?

— Джигит джаш, кюн чыкыгъаннъа салам береме, бир къауум аман адамгъа салам бергенден эсе, кюннъе салам берген кёб да игиди, ол болмаса бизни не джашауубуз боллукъ эди. Кюнню игилигин кюн аман джун-чутуб, сюрюу бла къалмасанъ, билмезсе.

Таулан чабыр тизгенин да тохдатыб, джаш негерин сейирсиниб тынъылагъанын эслеб, хапарын башлады:

— Не джыл болгъанын билмейме, бир джай мен се-ни атанъ тургъан Къыямытда эдим. Бюгюн кибик эсим-деди, кече къойланы джанында джатыб тургъанлайыма, къойла хаман юркеге къалдыла, джамчы тюбюнден чы-

гъыб къарагъанымда, кѣк алай кючлю джашнай эди, бир кесек заманны тѣгерегим кюндюзгю кюнча болуб къала эди. Алай эте тургъанлай, Минъи-Тауну башындан айырылыб бир къара булут тебреди, кеси тюгел джетгинчи, бугъоудан ычхыннъан итча, алай бир джел къобду, къошда болгъанны хапа-сапа этиб, не къадар дыгалас этдим эсем да, къойланы тыялмай башымдан да, челек бла къуйгъанча, джанъур къуя, бир ёзеннѣе къуюлдукъ.

— Санъа болушлукъ этерге сени биргенъе адам джокъму эди? — деб сорду Ибрахим.

— Не адам боллукъ эди, Къыямыт келтириб атыб кетген эди да, сенден гитчерек бир джашчыкъ тура эди. Джел алай къобханымда, ауузундан сютю тѣгюле, бир сабий, ол манъа не къарыу эталлыкъ эди. Хы, аны айтханым... Сер болгъанма да къалгъанма, къалайда тохдагъан эдим? — деб сорду.

— «Джел къатыш джанъур сюрюб, къойла бла ёзеннѣе къуюлдукъ» деген джерде тохдагъанса, — деб Ибрахим сагъыш этиб болушду.

— Керти айтаса, джашаулу бол. Алай ёзеннѣе къуюлгъанлай, тюбю тюшюб къалгъанча, джанъур алай уллу къуюлду, къойланы тыяргъа бир мадар болмай, ала да бар, мен да джанлыдан къоркъ да, тууайла да бар, ёзен тауусулуб, танъ атаргъа бир ачыкъ талагъа чыкъдым. Юсюмде бир халы къалмай джибиген эди, танъ аласына кесим да сууукъдан къалтыраб, от этерге мадарым болмагъанлай, мамукъча, джагъылыб бир тубан келди. Не этерик эдим, ач да, сууукъ да болгъан эдим, биреуню мюлкюн атыб кетерге не мадарынъ бар эди, алай бла юч кюнню талада къойланы тѣгерегине айлана турдум. Онъсуз болуб, танъ аласына башымы таякъгъа салыб къалкъыдым. Бир заманда къой манъырагъаннъа уяныб къарагъанымда, къойланы джартысы да сыртлары тютюнлей джайылыб, тубан да чачылыб, кюн да тийиб тура эди. Кѣремисе, джигит джаш, кюнню неллай бир хайыры барды, кюн алай тиймей, кюн аман узайса, мен не этерик эдим деб, Ибрахимден джууаб излегенча къарады, алай болгъанлыкъгъа ол сыртындан тюшюб, бѣркюн кѣлекге этиб, кѣкге къараб тура эди.

(Аппаланы X.)

П Л А Н

1. Джолоучула солургъа тохдадыла.
2. Ибрахимни сорууу.
3. Тауланны айтхан хапары.

Этилик иш.

1. План салыргъа.
2. Изложение джазаргъа.

СОЦИАЛИСТ ЭРИШИУ.

Фермачыла джырларын бошаб, солугъан да этиб, джанъдан ишге кирдиле.

Джаммолат Петрону звеносуна баргъанында, Юнъю да анда кёрдю. Ол джашлагъа нелени эсе да кёрюзе юретеди. Тохдар бла Петро бир-бирин социалист эришиуге чакъырыб ишлегенлерин Джаммолат да биледи. Алай а бу хорларыкъды, бу артха къаллыкъды деб, бирин да айыралмайды. Айырыргъа да къыйынды. Нек десенъ, экиси да ишге бирча мыллык атыб кюрешген эриш къабчыкъладыла. Алай а иш тынч болмагъаны аланы терлеб тургъан бетлеринден белгиледи. Аны юсюне да экисини да къоллары, таш къысыдыра, джара болгъандыла...

Петро тюрюнден берилген ташны эки къолу бла алады. Аны ары-бери айландырыб, дукъуш-мукъушун эсеб-легенден сора, салыныб келген тизгинни къыйырына орнатады. Ол ишни юсюнден кёб тюрлю халгъа киреди. Ишлеб баргъан хунасыны къынъырына, тюрюне къараргъа энишге ийилсе, сары джумушакъ чачы манъылайындан энишге озуб, къызныкъылача иничге, къашларын джабады. Ташны сынарын сынаб салса, башын силкиб чачын артына ата, «бу да кетди» дегенча, тюрюнден ташны узатыб келген машинагъа, адамгъача, кёз къысыб, ышарады.

Кюнорта азыкъ хазыр болгъанын билдире, темир къагъылды. Звенода джашланы бир къауумлары ишни къоя башладыла. Петро, Тохдар бла Хусейни звеноларына кёз джетдире, аланы азыкъгъа тохдар акъыллары болмагъанын анъылады. Ишни къоюб азыкъгъа кетмедиле...

Къызла джашланы алларына не бек къараб кюрешдиле эселе да, бир джанъызы ашаргъа келмеди. Бир-бирине эришиб тургъанларын анъылаб, сора юч къауумгъа да ушхууур алыб бардыла. Джашла дагъыда бирге тохдамай, бир-бир келиб ашадыла.

Хамит джашлагъа башчылыкъ этгени бла бирча, кеси да тохдаусуз ишлейди. Фермагъа керекли затланы хазырлагъынчы, аны не кечеси, не кюню болмай айланъанды. Алай болса да межамланы башларын джабар зат алкъын табылмагъанды: район организациялагъа ненча кере барсала да, ал бурун юй межамланы башларын джабмай, фермалагъа кёзюу джетерик тюлдю деб къоядыла. Тюз айтханларын Хамит да, къайсы да биледиле, алай а комсомол ферманы башын салам бла джабаргъа болалмайдыла. Ма бусагъатда да экиджюз бузоугъа орунну тюбюн сала, Хамитни сагъышы олду. Не да этиб не шифер, не къошун табаргъа керекди дей, акъ сызла баргъан кёк кёлегини дженълерин ёрге къайырыб, ташны ары-бери бура, аны таб тюшер джерин излей, хунагъа орнатды, дагъыда джерде ташладан сайлаб алыб, ол ташны джанына салды. Хамитни хар къымылдагъаны аны оюм, эсеб этиб ишлегенин танытады. Ата, къарнаш орнуна да кеси къалыб, ол гитчеликден огъуна да ишге чыныкъгъанды.

Чырайында бир бузгъан джери джокъду: тюз бурну, узун къысха да болмагъан джаякълары, таймаздан кюле тургъан кёзлери себепли, Джаубалары кеслери ичлеринде да аны эм ариуларыны бирине санайдыла. Кёулунда ишине кесин бермеклик аны ол суююмлю бетине бир тукъум бир хурмет тёкгенди. Таш къазгъан заманда баш бармагъын эки ташны арасында къоюб эзген эди. Ол байланыбды. Аны ючюн да къарамай, ишин рахат бардырады. Къатындагъы Ваня Сорокин ууакъууакъ Хамитге кёз джетдире, аныча ишлерге кюрешеди.

Юнос иги кесекден бери Хусейни къатында сюелибди. Хусей аны эслемейди. Белин тюзетирге излемей, танъ атханлы мурукъусуз ишлейди. Къарт атасы Къарча бла атасы Аслан бла бирге сабанда, малда, биченде да бола тургъанды. «Ишлерге юрен, ишлемегенни сыйы джокъду», — деген сёзлени Хусей къуру да эшитиуенди. Хусей Павел Корчагинни не кюн окъуду, андан бери хар

ишин анъа ушатыргъа кюрешеди. Бусагъатда аны башы аўругъандан чачылыб барады. Алай а «алкъын аякъларыны юсюндесе» деб ол кеси-кесине кёл эте ишлейди.

(Байрамукъланы Х.)

Бу сёзлени доскагъа джазыб айырыргъа.

П Л А Н

Чыныгъуу, хурмет, тырмашуу, тюрсюн.

1. Социалист эришиуню барыуу;
  - а) Тохдар бла Петрону эришуулери;
  - б) Петрону ишлеу халиси;
  - в) азыкъгъа тохдаулары.
2. Хамитни урунуу:
  - а) башчылыкъ этген бла бирча кесини да ишлеуу;
  - б) фермагъа керекли затланы ташыуу;
  - в) Хамитни тыш тюрсюнюню болуму.
3. Хусейни ишге тырмашуу.

Этиллик иш.

1. Къош план салыргъа.
2. Эпиграф джарашдырыргъа.
3. Изложение джазаргъа.

ФАТИМА КЪОШДА.

Эртден бла Фатима уянгъанында, ал бурун, джез садакълача, кёзлерин къаматхан кюн таякъланы эследи. Кюн Къыздыргъан чегетни башындан къарагъанды. Акътёш агъазчыкъ менден сора мында киши кымылдамайды деб, миз бурунчугъун машок орталагъа сугъа, тегерекни джыйылай келди. Фатима, аны кёрюб, тюркюрюгюн джутаргъа агъазчыкъны къачырыб иерме деб къоркъгъанча, орунда олтургъаныча кымсыз болду. Агъазчыкъ, джорта келиб, бир сарысырт чычханчыкъны бойнундан буууб, хырылдата башлады. Тёзюмсюз Фатима терезе тюбде нарат урчукъ сабны атханлай, ол агъазчыкъны къуйругъуна барыб тийди. Чычханчыкъгъа эси кетиб тургъан агъазчыкъ, билмей тургъанлай, тюлкую къуйругъуму юзюбмю къойду деб, ёрге чынъагъаны бла, келиб Фатима джатхан оруннъа тюшдю, андан да бу

джарыкъ джер бла эшикге чыгълсам деб, Фатиманы башы бла чынъаб, терезе тюбюне ёрледи. Фатима, кьойнуна ёртен тюшгенча, кычырыкъ этиб, джерге тюшдю. ол юй тюбюнде сирелиб тургъанлай, эки буту безгекденча къалтырадыла, кёзлери тогъай джилтинле кёрдюле. Агъаз тас болду, Фатима бир кесек эс джыйды.

«Огъай да, Ахматны хиликге этгенден сора ишинъ джожъ эди да, къалай болдунъ?» — деди кеси аллына ичинден. Сора чычханчыкъны тыпырдай тургъанын кёрдю, аны джазыкъсынды.

Фатима арбазгъа чыкъгъанында, не ит, не машина, не адам кёрмей, сагъышлы болду. Чыгъа барыб, кьошну башында кьотур къаячыкъгъа ёрледи...

Фатиманы эси тёрт джанына чачылыб тургъанлай, аны джелке чачларын джел-джел этдириб, хауа бла бир зат озду. Ол, илгениб, ызына айланды: бир сары илячин, джерден аякълары бла бир адаргы затны алыб кёкге чыкъды. Чычханчыкъны илячиннъе аш болгъанын сезди.

Фатиманы кёзю джерге джетгенинде, джауум синъен семиз топуракъдан сыбдырылыб чыгъыб, чабакъ къуртла, кюн беллерин кыыздыргъанлай, резинча созулуб, джашил хансны тюбюне бугъуннъанларын кёрдю. Фатиманы аягъыны джанында джер азчыкъ джарылыб тебреди. Къара топуракъ, чырпа бёркча, кыырдышха тёгюлдю. Аны, кымылдаб, ортасы джарылды. Фатиманы кёлюне лобан къаза болур деб келди.

Хар джаныуар къууаныб кесини ишин этеди. Джауумла, кюн аманла къораб, сукъланч кюн чегетлени, кюлюмлени джарытханды. Уф деб аяз къакъмайды, тюнене кюн бла бюгюн кюнню арасында къаллай уллу башхалыкъ барды. Аман кюн иги болгъанча, аман адам иги болгъай эди.

Фатиманы башында кёб тюрлю татлы сагъышла ойнасала да, кюн кышлыкъгъа келгенин эслегенинде кьошчулагъа ушхууур этилмей тургъаны эсине тюшюб, отха-суугъа къараргъа ашыкъды. Гида балтаны алыб, аууб тургъан ёре турукъдан чыракъ джаркъала кьобарды, чоюнну эшик аллында отда ючаякъгъа джарашды, рыб, будай ундан джукъа гыржынла этиб, чоюнну къабыргъаларына джайды.

Фатима гырджынланы, бишириб, отдан чыгъаргъан-

дан сора, биягъы шайникни ичине суу куюб, кайна-
тыргъа салды. Гырджынланы агъач тегенеге салыб,
джукълана тебреген кесеуленни отну мыдыхына ышыра
тургъан кезюучюкде кюулагъына, тегене дыгъырдагъан-
ча, бир таууш келди. «Биягъы агъазчыкъ келибми квал-
ды», — деб, ёрге кюбуб, ызына къарагъанында, узун
сары сакъалын да, джибек аркъанны чохларыча, теге-
нени ичине бошлаб, эки багъыр кезюн чолпанлача джан-
дырыб, асыры джутланнъандан гымых кырыдышха то-
букъланыб, исси гырджынны чайнагъаны сайын эрин-
леринден акъ кёмюклери келе тургъан джаябаш бускул
текени кёрдю. Джалан аягъы бла, эслемей, джыланны
сууукъ белинден басыб кюйгъан сабийча илгениб,
кыыз ызына туракълады...

(Байрамукъланы Х.)

п л а н.

1. Фатима бла агъазчыкъ.
2. Фатиманы ушхууур хазырлауу.
3. Текени хатасы.

Этиллик иш.

1. План салыргъа.
2. Изложение джазаргъа.
3. Хапарны аягъына кюошакъ этиб бошаргъа.

АЗИЗ.

Бу мийик тауу туюне кысылыб орналгъан Нар-
къаамыс деген гитче элчикде болгъан ишди. Тийреде Ни-
язов Азиз деб бир джаш врач болуб ишлегенли, джыл-
дан озуб келе эди. Квартирасы Айдик деб адам ортасы
болгъан бир тиширыуну гитче пешчигинде эди. Айдикни
сабийи болмай, адам ортасына джетиб квалгъаны се-
бебли, врачны кесини сабийин суюгенча суююб, «кюн
тийсе — кюер, сууукъ келсе — аурур», — деб ногъайлыла
айтханлай, бек сакъ къарайды. Джаш да Айдикни туу-
гъан анасын суюгенча сюеди. Джалын алгъаны сайын
анъа кюумач. тахда шай келтиргенлей турады.

Бир кюн Азиз, болгъаны отча кызыб, оруннъа
джатды. Джарлы Айдик, джашына не этерге билмей

тургъанлай, эшиклени къагъыб, бир адам юге кириб келди.

— Къурманынъ болайым, доктор, сабийим бек кючлю ауруйду, танъа чыгъамыды, чыкъмаймыды, аллах биледи деб, кирген адам ашыгъыш джанын инджитген затны хапарын айтды. Бир джатхан джашха, экинчи да, эс ташлаб, ёрге сюелиб тургъан тиширыугъа къараб, бир кесек эс джыйды.

— Ой, агъай, ой, узакъмысыз? — деб ол бек къаруусуз шыбырдады.

Ол адам, уллу къара кийиз бёркюн башындан тешиб, къолуна алды. Джаш джатыб тургъан орундукъ таба аллына атлай барыб:

— Доктор, биз джашагъан джерге иги кесек джол барды, Элтарыкъны тюбюндеги къой фермада турабыз. Бир атха миниб, экинчи атны башындан тартыб келгенме, — деб джууаб этди.

Айдик бир джашха, бир да ол келген адамгъа къарай келиб:

— Джанынъа болайым, кёз джарыгъым, кеси кюйюб, кирирге джер табмай, джаны къайгъылы болуб турады. Сау болса уа, аурууунъу алайым... Бараллыкъ тюлдю, — деди.

— Ай медет, энди къалай болады? — деб кечеги къонакъ баш энишге къараб, кючлю ахсынды.

Аны ахсыннъанымы сагъайтды, огъесе башха бир зат эсинемн тюшдю, ким биледи, джаш, не этерге билмей, сескекли болуб тургъан анасына къараб:

— Анам, тохда, ашыкъма. Анам, мени кийимлерими берчи, — деди.

— Былай къаруусуз болуб тургъанлай къайры барлыкъса, джаным. Быллай кече, ауругъан адам къой-эсенъ, сау адам да чыкъмаз джолгъа. Эшикге чыгъыб бир кёргей эдинъ. Алла айтыб, бир кесек маджал болсанъ, эртден бла эртде барырса, — дей, анасы эки къолун бир-бирине ышый, тилеб тебреди.

— Огъай, ання, барыргъа керекди, ол мени борчумду. Джаным сау болуб къолумдан келгенни этмей не амал. Ауругъан сабийге болушургъа керекди. Сенден бир тилерим: мени къалдырама деб, кёб тилеме, джанынъы да бош джерге къыйнама. Меннъе бир зат да болмаз. Анам, бюгече къайтыб келмесем, анда къалгъа-

нымы бил. Кийимлерими келтирчи, — деб джаш юсюндеги джууургъанны ачды...

Арадан он такъыйкъа да кетгинчи, джаш врач, безгекден къалтырагъанча, сууукъдан титирей, атха миниб, къойчуну ызындан тебреди. Бара-бара, ашыгъыб, Элтарыкъгъа баргъан уллу джолдан бир джанына бурулуб, эки атлы да бир бири ызындан джаяу джолчукъну тебрелиле.

Атлыла фермагъа джетгенлей, аланы алларына эки адам чыкъды. Биреи ёзеннъисинден тутуб, экинчиси да болушуб, врачны атдан тюшюрдюле...

Печни ичинде джети-сегиз джыл болгъан бир джашчыкъ гитче темир орундукъда джатыб тура эди. Ол, ауурынтычхаб, солууун бек къыйналыб ала эди. Врач, къаруусудан эки къолу къалтырай сабийни кёкюрек къанъасына фонендоскопну салыб тынъылады. Ауругъаны санлары отча къызгъанды.

— Экибизге да сууукъ ётгенди, ай анасыны уа бир кесек эртдерек билдирсегиз, не иги боллукъ эди, — деди. чирчик-чирчик чыгъыб, манъылайын басыб тургъан сууукъ терни дженъи бла сюрте. Аллы бла укол этди. Бир кесек заманны орундукъну аллында гитче шиндикчикге олтуруб, ауругъаннъа къараб турду.

Кече арасына сабийни солуу алыуу рахатланыб башлады. Алай а врачны болуму осалланды. Ол тентирей келиб, орундукъгъа джыгъылды, эм ол джатханындан турмады. Танъ атаргъа джашчыкъ бери айланыб, кёзлери ачылдыла. Джаш врачны кёзлери джумулдула. Ёмюрлюкге джумулдула...

Бюгюнлюкде Наркъамыс элинде ол врачны атын билмеген, аны сыйламагъан адам табмазса. Элдеги сегиз-джыллыкъ школгъа тутхан ишин суйген, керек кюн адам ючюн джанын аямай берген, ол джаш врачны аты аталгъанды.

Наркъамысны тюз арасында мермерден ишленнъен сын таш кёрюнеди. Анъа чемоерлигин аямагъан таш усданы къолу бла былай джазылгъанды: «Бу джаш адам, адамны асыры суйгенден аны ючюн аямай джанын бергенди. Сыйлагъыз, суйюгюз».

Хар кюн сайын былайгъа Айдик келеди. Чал башын

энишге ийиб къара джаулугъуну мюйюшю бла кёзлерин сюрте, ол талай заманны сюелиб, балам, балам деб тауушсуз джылайды.

(Капаев С.)

Бу сёзлени айырыргъа:

«Кюн тийсе — кюер, сууукъ келсе — аурур», агъай.

1. Азиз бла Айдик.
2. Азизни ауругъаны.
3. Кечеги къонакъ.
4. Азиз атланды.
5. Сабий сау къалды.
6. «Джаш врачны кёзлери джумулдула».

Этилик иш.

1. Изложение джазаргъа.
2. Изложениени Азизге багъа бериб бошаргъа.

ФРОНТХА БОЛУШАДЫЛА.

Богъурдакъча тар къая къырыкъда Къобанны кёксюл толкъунлары талаша, бир-бирин къууа шуулдаб, кёпюр тюбюне къуюлдыла. Шоркъаны акъгъан джери къайнаб, бёркюб боркъулдайды. Сора къая секиртмеледе, тыгъырыкълада сылыт болуб арыгъанча, Къобан кенънъе джайылыб, тауушсуз сюзюлюб, айланма болуб, джанъыдан толкъунлары джагъаларын джалай, кёмюклениб, базыкъ ташланы джууа, энишге кетеди. Элни ичинде аскер кийимлери бла эки таякъ бла джюрюгенле, сынчыкълагъанла, башлары байланнъанла Хасан джангъы келген замандан же аслам тюбейдиле. Элни арасына джетерге, Советни юю бла тюкенни алларында джыйылыб тургъан адамланы эследиле. Джыйылгъанлагъа келиб къошулгъан болмаса, юйюне кетген кёрюнмейди. Джууукълашыб, хунаны къатына джетгенлей, джыйылыуда сёлешгенни сёзлери ачыкъ эшитиледиле.

— Джауну дженъил хорланнъанын, джерибиз ариуланнъанын суймеген джожъду, алай а джау хорланыр ючюн, биз аскерибизге не бла болушабыз? Болушургъа уа барыбызны да къолубуздан келликди. «Гитче бармакъ

да асыуду» дегенлей, кыралгъа артыкъ малын, артыкъ мюргеуюн сатхан, кийим тикген, ол огъай эсенъ, чындай, къол къаб берген да уллу болушлукъду. Хар колхозчу, хар ишчи, хар къуллукъчу кесини тутхан ишин алгъындан эсе юч къат тындырыгъа керекди. Тюнене эки Мараны колхозчулары аскерибизге ийген саугъала джети арбадан артыкъ эдиле. Бююн эртден бла Къызыл Октябрь элден талай уллу тууар, минъден артыкъ тери къол къабла, отуз джамчы келтиргендиле. «Фашистлеге ачыгъа биз быйыл кыш джангыз бир малыбызны чарпытмай чыгъарыгъа сёз беребиз» деб, письмо джазгъандыла.

— Ташкёпюрчюле къарачайны къалгъан эллеринден артха къалмазлыкъларын мен билеме. Алай болгъаны ючюн «тамбла, бирси кюн» деб, кюнле санай тургъан заманла кетгендиле. Ма бусагъатдан былайдан чачылыб, юйге келгенлей, хар биринъ къолунъдан келген затны джыйыб, элде къуралгъан комиссиягъа берирге керексиз. Бу иште коммунистле, комсомолчула, элни алчы, эсли адамлары къалгъанлагъа юлгю кёргюзюрле..

Бизни джашауубузну сакълар ючюн, къан тёгюб кюрешген къарнашларыбызгъа, джашларыбызгъа, аталарыбызгъа къолубуздан келген зат бла болушайыкъ, — деб, обкомну секретары джыйылгъанлагъа къарагъанында, бирден харс. урдула..

— Джамагъат, мени юйюмде артыкъ затым джокъду, сизни сыйыгъыз да тёпбемде болсун, юйде мени къолума къараб тургъан бир-биринден гитче бешёулен барды.. Мен джыл тёшекден къобханлы ыйыкъ да болмайды.. Колхозда да быйыл адам азлыкъдан, къургъакълыкъдан башы бла бармагъаныбызны билесиз. Алай а адамларымы башларын сакълар ючюн, эркинлигибиз къолубуздан кетмез ючюн, джангыз ийнегими да берликме. Алай а ийнеклени алмайдыла дейдиле да, бир ючлю ууаныгым барды, мен аны аскерчилеге береме, аналарыны сютюнден халал болсун, — деди сакълалы джетиб тургъан къара бёркю киши.

— Ай берекет берсин, кючюнъ кёб болсун! — деб, къартла анъа алгъыш этдиле. Обкомну секретары «хар ким не болушлукъ этеригин кесигизни элигизде советипизге, комиссиягъызгъа айтырсыз» — деди. Джер-джерден:

— Мен къунаджиними берликме.

— Мен бир уллу иркими келтириб турама, тамбла огъуна берейим.

— Мени тонлукъгъа илеб тургъан алты терим барды. Алтысын да келтирейим, алапат къол къабла боллукъдула, — деген таушла чыкъдыла. Арты сюремирекде тургъан къатапа хоталы къатын тиширүлагъа къараб:

— Тоба, ёзге джукъ табмасам да, он адамгъа къол къабла бла чындайла этиб, мен да бераллыкъма. Кеси уа, чий джибекча, узунлугъу къарыш болгъан бир иги джюном барды... Къол къыйыныбызны биз да аямайыкъ, — дегенинде:

— Хо, джаным, тюз айтаса, да кесибизникиле киерикдиле. Ариу кесибизникилеге тюшмесе да, бир инджилиб айлангъанлагъа тюшерикдиле, сууаблыгъы да барды, — деб къарт къатынла сёз къошдула.

(Хубийланы О.)

Этиллик иш.

1. Текстге джангъы баш салыргъа (атаргъа).

2. Усдаз берген план бла къысха изложение джазаргъа.

3. Тыйыншлы эпиграф табыб салыргъа.

СЕРМЕШИУ.

...Сентябрны аягъы. Элде танъ атханды. Колхозчула орам-орамдан чыгъыб, тюзледе эл мюлк ишлеге ашыгъыш барадыла. Хасан эки атылгъан учу шкогун да алыб, тюнене инъирде къабханланы къургъан джерлерине шыкъыртсыз къарай барады. Огъай, бу джол ол кёб бармай, мырды сууну ары джанында къалын кёкенни туурасына джетгенлей, къабхангъа тюшген ана тонъузну къычырыгъын эшитди.

Хасан, сескеклениб, тегерегине джити-джити къарады да, лююлдей тургъан мырды забаланы биринден-бирине секире барыб, бир абаданыракъ забаны юсюнде тохдады. Ол былайда шкогун огъары аягъына миндириб тынъылагъанында, къабхангъа тюшген тонъузну дыгалас этиб, ычхыныргъа кюрешген таушун

ачыкъ эшитди, ууакъ чыбыкъны кымылдатханын да эследи.

Хасан кеси кесине: «Былайдан ары да бармай, бир тютюнлетиб кёрейим», — деб, тынчлыкъсыз тонъузну ышанлаб юч кере атды. Къабханнъа тюзюб алайсыз да төрт джанын сермей тургъан джаныуаргъа дагъыда окъ тийгенинде, ол джанъырыб алгъындан да бек хакхайлады. Хасан ненча тонъузну ёлтюрген эди эсе да, аланы биринден да быллай ачы кычырыкъ эшитмеген эди.

— Арабий къалай этейим, къатына дагъы да бир кесек джууугъуракъ барыб, энтда бир тютюнлетиб кёрюрмю эдим,—деб, Хасан забаланы биринден бирине секирирге эсин ийгенлей, ол къабханнъа тюзген тонъуздан сол джаны сюрем барыб, кёкенлени кыйырларында мийик хансны ичинден атылгъан окъча чыкыгъан бир мазаллы къабанны кеси таба айланнъанын эследи.

Биразгъа дери Хасан, ол къабанны тюзюнде кёргенча болуб, андан башын къалай сакъларгъа, не мадар өтерге эскералмай, джунчуяракъ болду. Алай болса да туура юсюне келе тургъан къабанны аллындан эрлай бир забаны юсюне секирди да, шкогун къабан таба айландырыб, сампалдан тартды. Шкокну бурнундан чыкыгъан тютюн чачылыб бошагъынчы, Хасан къабанны эслейелмеди. Алай а сол тобугъуну тюбю бла къабанны азауу илиниб, санларын джазылдатханын Хасан сезди.

Джууукъ джерден ашыгъыб атханына болур эди, чечме джоббусу бла барыб, къабанны хамхоту сюремден тийген эди. Аны тюб джаякъ сюеги сыныб, бир азауу ууалыб хамхотундан къаны келе тургъанлай да, ол ары озуб кетгенден сора, ызына айланыб сау къалгъан азауу бла дагъы да бир сермерге умут этди. Алай а Хасан андан дженъил аякълы болуб, аны аллындан джаллай, секириб башха забагъа минди. Ол шкогун джерлерге не къадар дыгалас этди эсе да, джаралы къабан ёлюм къара мыллыгын аны юсюне атыб, Хасаннъа онъ бермей башлады.

Энди Хасан, амалсыздан бир забадан бир забагъа секире, амалын табыб, къабандан къачыб къутулургъа мурат этди. Алай а къабан аны иймеди. Хасан бир за-

Баны юсюне миннъенлей, ол Хасан миннъен забаны къан джугъу хамхоту бла тюртюб, кёзню джумуб ачхан чакълы бирге Хасанны мырды суугъа кийирди.

Хасан, окъсуз шкокну эки кёлу бла тутуб, къабанны тюз эки кёулагъыны арасы бла башына бир сермедди! Бир кере сермесе да, джашны билек кючу къабанны зугул башына татыгъан болур эди, ачыулу джаныуар симсирей келиб, кычырыкъ этиб, урчукча тегерек бурулду. Алай а Хасанны кёолунда шкогу сыныб, экинчи сермерге джарамай къалды. Къабан бери айланыб, Хасанны дагъыда бир сермерге умут этгенлей, Хасан, секириб аны юсюне минди!

Хасан къабанны аркъасына алай миннъенинде, ол балчыкъ сууну джырыб, ёрге, энишге бара эди. Дагъыда къабан Хасанны къан агъа тургъан санларына азауун бир илиндирилсе, аямазча кёрюне эди. Хасан къан джугъу кёоллары бла аны джалкъасындан кючлю тутуб ол къаллай бир джоргъаласа да, аны юсюнден тюшмедди!..

...Ма энди Хасан ёхдемлиги бир кесек сериюн болгъан къабанны юсюнде кетиб бара тургъанлай, аны башын тюерге сауут къайгъы эте башлады, алай а не мадар, чурукълары резиндиле, хурджунунда эки ачылгъан джюлгючу къалгъанды, джумдурургъу бла уруб а аны мазаллы башына не асыу этсин!

Сора къабан тегерек бурула, сылхырлыгъын таныта, алгъындан гитче кычыра, забала тауусулуб, сыйдам мырды балчыкъ башланнъан джерге чыкъды. Мырдыны кыйырындан киргенлей, къабан батмакъдан чыгъалмай, тылдан балчыкъны кёкюреги бла джырыб, бир джерде тебджилдей башлады. Алкъын арт кючюн тауусмагъан джигит колхозчу тюртюб балчыкъгъа батхандан батыб баргъан къабанны энди не кючюн да салыб, башындан энишге басыб, аны хамхотун кёулакъ артарына дери балчыкъгъа ташайтды! Къачан эсе да колхоз бачхалагъа юйюрюн тизиб келиучю къабан тылпыуу тыйылыб, къара балчыкъны чайнай, дыгалас эте келиб, мычымай тунчугъуб ёлду! Ыхы! Аферим Хасаннъа, сермешюден хорлаб чыкъды.

(Гочияланы Дж.)

Этиллик иш.

1. Окъуб магъанасын айырыргъа.
2. Аууздан изложение этерге.
3. «Хасанны джигитлиги» деген темагъа къысха халпарчыкъ джазаргъа.

ТЕМУРКЪА

Темуркъаны эртден сайын къойла бла мийик сыртха чыкъгъандан сюйгени джокъду. Сыртны башына чыкъса, ол таныгъан джерле барысы да къол аяздача кёрюнедиле. Къойла да джити тау кырдыкны джырта, ол да таягъына таяныб ёзенледен салкъын аяз ура, хар бир къайгъысы да кетиб, кёзлери узакъгъа аралыб, бир джерге къарагъанындан башха джерге къарамазгъа кюрешиб бир кесекни турады.

Адамны аллай бир кесек заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ барыб, башындан къайгъысы, сагъышы да кетиб, эсирген адамча болуб, къарагъан джерчигинден башха джерге къараялмай бир кесек заманны турады. Ол кёзюде адамгъа джукъ сёлешгенинъи да эшитмейди, былай бир кесек тургъай эдим деб, тургъан халын бузмай туругъа кюрешеди.

Темуркъа, къойла бла мийик сыртха чыгъыб, бюгюн эртден бла тамам бу халда тура эди. Ал кюнюнде юйге кетерини юсюнден Къыямьтны джашы Къандауур бла сёлешиб, джюреги бек къыйналыб тура эди: ол юйюню къарыусуз тургъанын билиб, джалчылыгъын алыб кетерге алланыб эди. Къандауур а аллында бошларгъа сёз бериб тургъанлай, болджалы джетген кюн унамай, Темуркъаны къашына салыб къойгъанды да Темуркъа анъа сёлешген кюнюню кечесинде къара сагъышла басыб, кёз къысмагъанлай чыкъгъанды.

Кюн иги чыгъыб къыздыргъанында, баш къагъа келиб, Темуркъа башын сууукъ ташха салыб, къалкъыргъа кюрешгени аны ючюн болур эди. Алай болгъанлыкъгъа джукъусу не бек бёлюннъен эсе да, джукълаялмайды. Гитчелигинден бюгюн адам ортасы болгъунчу, белин солутмай ишлейди, алай болгъанлыкъгъа джарлыдан джарлы бола баргъан болмаса, бир заманда да бир жарыкъ кюню болмай, бюгюннъе джетгенди. Бюгюн да джашауну къаранъыдан къаранъысы чыгъыб келген болмаса, бир жарыкъ ургъан джери кёрюнмейди.

Джаш, къарыулу джыллары, батмакъгъа бата, суу-укъда къала, ачлыкъны, джаланнъачлыкъны кѣлтюре кетдиле, энди уа къара сакъалы агъарыб тебрегенди, алгъынча къыйынлыкъны, джунчууну, артыкъ сѣзню да кѣлтюралмайды. «Джаш заманымда оу-шау эте, къалай болду эсе да, башымы тутаргъа кюрешдим, энди къартлыгъымда къалай этерикме», — деб, джашагъан дуниясы кѣзюне кѣрюнюб, башын сагъыш кючледиди.

Ташха таяныб, сагъыш эте аслам тургъан болур эди, кютген къойлары чауулдан ётюб, сыртны мийик дупбуруна чыгъыб тура эдиле. Темуркъаны бу дупбургъа миниб къарагъандан суюгени джокъду. Былайда бузланы узакъ болмагъаныны себебинден къойла да иссилемей иги турадыла.

Темуркъа эски чырпа бѣркюн таягъына чанчыб анъа таяныб тѣрт джанына къараб турады. Былайгъа чыкъса, инджилиб джашагъан дуниясындан башына бош болуб, бир джанына чыкъгъанча болуб, кесини эски джюрек джараларын унутуб, ызына къайтмай, ёмюрю былай къаллыкъча кѣрюб, иги кесек заманны сагъышланыб турады. Алай тургъанлай, белибауу бош болуб, къойнундан тууар къайиши тюшюб, Темуркъаны башындан татлы сагъышларын, булутну джел сюргенча, сюрюб чачды, керти тургъан, джашагъан халына къайтыб, узалыб къайишни алыб, билеклерин ёрге этиб, кызыу уууб башлады.

Къандауур кесине алтын ат керек этдиргенди да, аны къайиш керегине бир ючлю ууаныкны союб, сюрюуде бош турмагъыз деб, хар бир сюрюучюге илерге бирер-экишер къайиш тутдургъанды.

Инъир къурумуна Темуркъаны эки этеги чакъмакъ болуб, чабырындан баш бармагъы къараб, атлагъаны сайын сыртында джарак саламчыгъы къалтырай, къойла бла стауатха келди.

(Аппаланы X.)

П Л А Н

1. Темуркъа бла табигъат.
2. Къандауурну артыкълыгъы.
3. Темуркъагъа джетген къыйынлыкъ.

1. План салыргъа.
2. Хапаргъа башха баш салыргъа
3. Тыйыншлы эпиграф джарашдырыргъа.
4. Къысха изложение джазаргъа:

СЕМЕН

Чымырта отун джана келиб, джилтин чартлаб, Темуркъаны аууна тюшюб илгендирди. Эри келгеннге къууаныб, Мёлехан, юй тюбюнде урчукча айланыб, сауутланы дынъырматыб, къонакъларына ашарыкъ хазырларгъа кюрешеди. Отха чоюн асханлай, Темуркъа келтирген къара ётмекни джартысын саханда туураб, кесек-кесегин агъач табакъгъа салыб, хотасы бла башын джаба, тийреде кеси кибик джарлы хоншуларына ётмекден хоншулукъ элтеди.

Семён, Темуркъа нёгерини къарыусуз джашагъанын кёсю бла кёрюб, къызыу-къызыу жылка тютюнден тартыб, мыдах болуб, башын энишге тутханлай, къысхач бла кюлде суратла салады.

Темуркъа хошкелдиге келген хоншуларына бурулуб, хапарны джассы келтиреди:

— Мен не кёб джерде тургъан эсем да, ма бу къатымда олтургъан орус джашдан иги адамгъа тюбемегенме. Ол манъа Ташчыда атам, анам этмезлик джумушакълыкъны этгенди. Къаны, дини бизден башха болгъанлыкъгъа, Къыямыт кибик муслиманла аны чурукъ олтанына кърман болсунла. Сиз орус барысы да бир ди деб, алай умут этмегиз, мен анда конторда тургъан бир къауумну кёрдюм, бир башхалары джокъду, тамам Къыямытны бурнундан тюшген кибик хар бир ишлери, къылыкълары шашмай ушайдыла. Ол къауумну къатындан кетиб ишлеген адамлагъа къатышсанъ, бойнундан бир ауур джюкню атыб тынчайгъан кибик боласа. Сёзлери да, ишлери да бир-бирине таянчакъ болгъанлай, бири-бирин тутуб турадыла.

Алгъын мен картузлу адам кёрсем, гяуурну аласы-къарасы джокъду деб къарай эдим, энди уа кесим барыб ичлеринде тургъанымда, къалай уллу джанъылыб тургъанымы таныгъанма. Алайда мен бир кесек тургъанма, ол кесек заманны ичинде ма бу джаш башха

адамлыгъындан сора да мени кѣзюмю ачханы чакълы, джашагъан ёмюрюбюзге билсек, джарлы къауум былай аман кюннѣ джетиб турмаз эдик. Ишчиле бизнича тюлдюле. Байла бизни бирибизни юсюне миниб тургъанлыкъгъа, къалгъанла джаллаб кетген болмаса, нѣгерлерин, биригиб къыйыныкъдан алыргъа болушмайдыла, ишчиледе алай тюлдю: бирине зор джетгенлей, барысы да биригиб чабадыла. Джанымла, биз да алай болургъа керекбиз, — деб орус тилге юреннѣнин хоншуларына билдире, бери бурулуб Семѣннѣа не эсе да бир затланы айтды.

— Мен, къарт адам, кѣргеними ондан бирин да джармалаялмагъанма, бу сизни бла бир эки сѣлеширге сюеди, — деб кесин тылмачха хазырлаб тохдады.

Семѣн тил билмегенине бушуу эте, башлады:

— Кѣлюме келген затланы сизни тилигиз бла кесим джетдириб айталмагъаныма джюрегим къыйналады, алай болса да сизни элигиз Темуркъа айтыргъа кюрешир. Сиз, таулула, эки джюкню кѣлтюресиз: бири—кесигизни бийлеригиз, байларыгъыз, экинчиси — орус патчахлыкъ юсююзге миниб, сизни къарангылыкъда ташны тюбюне къысдырыб турадыла. Мен айтырыкъ кѣб затланы сиз бусагъатда айыраллыкъ тюлсюз. Алай болгъанлыкъгъа сиз аны кѣб турмай айырысыз.

Биз джарлы, ишлеген халкъ, орусла, къарачайлы деб айырмай бир-бирибизге къабыргъабызны берирге керекбиз. Къарачайлыла барысы да бир болмагъанча, орусла да барысы да бир тюлдюле. Сизни байларыгъыз сизни джекгенча, бизникиле да бизни джегиб, кюн сайын къаныбызны ичиб турадыла. Орус, къарачай айырмай ишчиле, къыйналгъанла биригиб силкинсек, барыбызны да джауубуз байланы, ала айтханда джюрюген патчахлыкъны юсюбюзден атыб, кеси къолубуз бла кесибизге джарыкъ джашау ишлерикбиз. Былай къарасанъ, аны сиз менден иги билесиз: сизде бир бѣлек адамда болгъан джер, мал, рысхы бютеу элде джюкъду. Ол барысы да сизни къолугъуз бла, сизни къыйыныгъыз ашалаыб джыйылгъанды.

(Аппаланы Х.)

1. Мѣлехан урчукъча айланды.
2. Темуркъаны хоншуларына хапары;

- а) Семённу юсюнден айтханы;
  - б) орус ишчилени юсюнден айтханы.
3. Семённу хапар айтханы:
- а) таулуланы эки джюк кёлтюргенлери;
  - б) уруннъанланы биригирге кереклиси; -
  - в) киши кыйынын ашагъанла бла кюрешиу.

Этиллик иш.

- 1. Къош план салыргъа.
- 2. Эпиграф джарашдырыргъа.
- 3. Семённу къаллай адам болгъанын суратларча эпитетле табаргъа.

Б А Ш Л А Р Ы

Ал сөз	3
Изложениени бардырыу джорукъла	5

V класс

ДИКТАНТЛА

Къайтарыу диктант	10
Уллу харифле	10
Ачыкъ тауушланы тюз джазыу	11
Кысыкъ тауушланы тюз джазыу	12
Къош сөзле	12
Атланы кёблук санлары	13
Къысхартылгъан сөзле	13
Атланы болушлары	13
Бериучю болуш	14
У бла П	15
Атладан къуралгъан атла	15
Этимден къуралгъан атла	16
Сыфатланы тенълешдириу мардалары	16
Сыфатны айырма мардасы	17
Сыфатны кемлик мардасы	17
Къош сыфатла	17
Санаула	18
Алмашла	18
Этимле	18
Огъайлаучу, къарыулаучу этимле	18
Буйрукъчу. этимле	19
Этимлени узайгъан заманда тюз джазыу	19
Узакъ озгъаң заманда огъайлаучу, соруучу этимле	19
Кертн ийилиуню заманлары	19
Творчество диктантла	20

Къайтарыу диктантла	20
Сылтаучу этимле	22
Къарыулаучу этимле	22
Болушлукъчу этимле	23
Этимлени къурау (этимледен)	23
Этимлени къурау (тилни башха кесеклеринден)	24
Этимсыфат	24
Этим сёзлеуле	25
Сёзлеуле	25
Байлау „да“	26
Джалгъау „да“	26
А бла „а“	27
Междометие	27
Творчество диктантла	28
Къайтарыу диктантла	29
Этимле, сёзлеуле, байламла	30

СИТАКСИС

Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюючу айтымла	30
Соруучу, кёлтюртюючу, хапарлаучу, разычы, буйрукъчу айтымла	31
Кёлтюртюючу, хапарлаучу айтымла	32

АЙТЫМНЫ БИРТУКЪУМ ЧЛЕНЛЕРИ

Байламсыз биртукъум членле	32
Джалгъаучу байламла (бла, да, не, эм, эмда, сора, дагъыда)	33
Айырыучу байламла	33
Къаршчы байламла	34
Джыйышдырыучу сёзле	34

ТЕНЪДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛА

Джалгъаучу байламла	35
-------------------------------	----

АРА САНСЫЗ ЧЛЕНИ БОЛГЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА

Джалгъаучу байламла	36
Айырыучу байламла	37
Къаршчы байламла	37

БОЙСУННЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА

Джалгъаннъан башчы, толтуруучу эмда ачыкълаучу айтымла	38
Джалгъаннъан заманчы айтымла	38
Джалгъаннъан орунчу айтымла	39
Джалгъаннъан шарт айтымла	39
Джалгъаннъан туракълаучу айтымла	40
Джалгъаннъан сылтаучу эмда муратчы айтымла	40

Джалгъаннъан халчы эмда такъмакъ айтымла	41
Джалгъаннъан тенълеш айтым эмда тенълеш айланч	42
Талай джалгъаннъан айтымы болгъан къош айтымла	42

БАЙЛАМСЫЗ КЪОШ АЙТЫМЛА

Запятой, точка бла запятой	43
Байламсыз къош айтымда эки точка	43
Байламсыз къош айтымда тире	44

АЙТЫМНЫ ДЖАЯКЪЛАГЪАН САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

Къошакъ сѣзлени джаякълаулары	44
Заманны эмда орунну болумларыны джаякълаулары	45
Этимсѣзлеулени джаякълаулары	46
Ачыкълаучуланы джаякълаулары	46
Айланыу	47
Кириш сѣзле бла кириш айтымла	47
Хо, огъай сѣз айтымла	48
Айтымда сезимча (междометие)	48
Туура сѣз	49
Къайтарыу эмда сынау диктантла	50

ИЗЛОЖЕНИЕЛЕ

V класс

Етюр командир	57
Бѣрюкючюкле	58
Къундузчукъ	59
Тюе	60
Къобан нек бошалмайды?	61
Муху сууунда	61
Бизни тауларыбыз	62
Наполеонну ызына ыхтырылгъаны	63
Фахмулу джазыучу, батыр гвардиячы	64
Къарачай шахар	65
Тутулгъаным	66
Шураны атасы	68
Герасим	69

VI класс

Темуркъа бла Хамит	71
Агъаз	72
Дубровский	73
Обломов	75
Джугътурлагъа уугъа баруу	76

Къойчу	77
Уучу	78
Таманъ	79
Кюз артында агъачда	80
Атам бла мен	81
Щукаръ акга	83
Сейир шохлукъ	84
Таубий	85

VII класс

Мени хоншуларым	87
Къууанчлы урунуу	89
Урунууу адамлары	91
Кечеле — кюнле	93
Елмесхан	94
Сурат	96
Джигитлик	97
Аскерчиле	99
Тауланни хапары	101

VIII класс

Социалист эришиу	104
Фатима къощда	106
Азиз	108
Фронтха болушадыла	111
Сермешуу	113
Темуркъа	116
Семён	118

Байрамкулов А. М. и Семёнов А. И.

**Сборник диктантов и изложений для 5—8 классов
карачаевских школ**

Редактор Н. М. Кагиева.

Технический редактор Г. М. Потькалова.

Корректор Р. А. Ижаева.

Сдано в набор 12-III-1964 г. Подписано в печать 25-VIII-1964 г.

Формат 84x108¹/₃₂. Физ. п. л. 3,875 Усл. п. л. 6,35. Уч.-изд. л. 6,02

Заказ № 1253. Тираж 1000 экз. НУ 09198. Цена 16 коп.

Ставропольское книжное издательство. Черкесская типография,
г. Черкесск, Комсомольская, 31.